

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут
Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»
завідувачка кафедри психології
_____ Ірина ЛИСЕНКОВА
« 30 » травня 2023 р.

УДК 159.98:793/.796-053.4

ВИКОРИСТАННЯ ІГРОВОЇ ТЕРАПІЇ ЯК ЗАСОБУ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Кваліфікаційна робота бакалавра
за освітньо-професійною програмою «Психологія»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 - Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 «Психологія»

Виконала:
студентка 465 групи
ЧУХЛІБ Анна Володимирівна

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук,
доцент
АМПЛЄЄВА Ольга Михайлівна

Миколаїв – 2023

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут
Кафедра психології

Освітній рівень – бакалавр

Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
завідувачка кафедри психології
_____ Ірина ЛИСЕНКОВА
« 01 » червня 2023 р.

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ БАКАЛАВРА

Студентці **ЧУХЛІБ Анні Володимирівні**.

1. Тема роботи: «Використання ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку» затверджена наказом ЧНУ імені Петра Могили № 206 від «10» листопада 2022 року.
2. Об'єкт дослідження – агресивна поведінка дітей старшого дошкільного віку.
3. Предмет дослідження – психологічні особливості методу ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.
4. Завдання дослідження:
 - 1) на основі теоретико-методологічного аналізу літератури дослідити проблематику агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку;
 - 2) визначити основні елементи методу ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку;
 - 3) експериментально дослідити використання ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку;
 - 4) розробити рекомендації, щодо зниження рівня агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

5. Науковий керівник роботи.

ПІБ та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
АМПЛЄЄВА Ольга Михайлівна кандидат психологічних наук, доцент	21 вересня 2022 року	10 травня 2023 року

6. КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи бакалавра (КРБ)	Строк виконання етапів роботи
1	Погодження керівником змісту КРБ	10.10. 2022 р.
2	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження	01.11. 2022 р.
3	Робота над підготовкою тексту КРБ	23.12.2022 р.
3.1	Розділ 1. Теоретичні аспекти корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку методами ігрової терапії	01.03. 2023 р.
3.2	Розділ 2. Емпіричне дослідження використання ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку	28.04.2023 р.
4	Висновки	10.05. 2023 р.
5	Захист КРБ на кафедрі (попередній захист)	16.05. 2023 р.
6	Захист КРБ перед Екзаменаційною комісією	27.06. 2023 р.

Студентка

Анна ЧУХЛІБ

Науковий керівник

Ольга АМПЛЄЄВА

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ МЕТОДАМИ ІГРОВОЇ ТЕРАПІЇ	7
1.1. Феномен агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку	7
1.2. Особливості формування психологічного розвитку дітей старшого дошкільного віку.....	19
1.3. Метод ігрової терапії у психологічних дослідженнях.....	24
1.4. Особливості корекційного впливу ігрової терапії на рівень агресивності у дітей старшого дошкільного віку.....	32
Висновки до першого розділу	40
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІГРОВОЇ ТЕРАПІЇ ЯК ЗАСОБУ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	42
2.1. Методичне забезпечення вивчення ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.....	42
2.2. Якісні та кількісні характеристики емпіричного дослідження.....	54
2.3. Рекомендації щодо зниження рівня агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.....	63
Висновки до другого розділу	70
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75
ДОДАТКИ	82

АНОТАЦІЯ

Чухліб А. В. Використання ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра за спеціальністю 053 «Психологія» – Чорноморський національний університет імені Петра Могили, Миколаїв, 2023.

Кваліфікаційну роботу присвячено теоретичному обґрунтуванню проблематики агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку та емпіричному дослідженню використання ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Розкрито зміст та основні складові поняття агресивна поведінка дітей старшого дошкільного віку як однієї з найважливіших психолого-педагогічних проблем та . Описано основні причини, фактори, вікові прояви та класифікацію агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку. Було проведено психологічне дослідження та розроблено і надано рекомендації що спрямовані на зниження рівня агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку. Усі результати дослідження були оброблені та перевірені за допомогою методів математичної статистики та психодіагностичного інструментарію. Об'єктом дослідження виступає агресивна поведінка дітей старшого дошкільного віку. Предметом дослідження є психологічні особливості методу ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Наукова новизна роботи полягає в розробленні рекомендацій щодо зниження рівня агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку які можуть стати у нагоді спеціалістам психологічних служб, медичних закладів і можуть бути впроваджені при консультативній і психокорекційній роботі з проблематикою використання методів ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, ігрова терапія, корекція.

ANNOTATION

Chukhlib A. V. The use of play therapy as a means of correction of aggressive behavior of children of senior preschool age.

Qualification work for the bachelor's degree in specialty 053 "Psychology" - Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, 2023.

The qualification work is devoted to the theoretical substantiation of the problems of aggressive behavior of children of senior preschool age and empirical research on the use of play therapy as a means of correcting aggressive behavior of children of senior preschool age.

The content and main components of the concept of aggressive behavior of senior preschool children as one of the most important psychological and pedagogical problems are revealed. The main causes, factors, age-related manifestations and classification of aggressive behavior of senior preschool children are described.

A psychological study was conducted, and recommendations aimed at reducing the level of aggressive behavior of senior preschool children were developed and provided. All the results of the study were processed and verified using the methods of mathematical statistics and psychodiagnostic tools.

The object of the study is aggressive behavior of senior preschool children. The subject of the research is psychological peculiarities of the method of play therapy as a means of correction of aggressive behavior of senior preschool children.

The scientific novelty of the work is the development of recommendations for reducing the level of aggressive behavior of senior preschool children that can be useful to specialists of psychological services, medical institutions and can be implemented in counseling and psychocorrectional work with the problems of using play therapy methods as a means of correcting aggressive behavior of senior preschool children.

Keywords: aggression, aggressive behavior, play therapy, correction.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Підвищена агресивність у дітей є однією з найсерйозніших проблем не тільки для лікарів, педагогів і психологів, а й для суспільства в цілому. Актуальність даної теми беззаперечна, оскільки кількість дітей, схильних до такої поведінки, стрімко зростає. Це є наслідком сукупності несприятливих факторів: погіршення соціальних умов проживання дітей, криза батьківства в сім'ї, неувага до нервово-психічного стану дітей у ЗДО і т.д.

Під час війни діти дошкільного віку є одними з найбільш незахищених верств населення, що вже хронічно є в групі ризику та перебувають у стані стресу, дитина позбавлена нормальних умов для навчання, розвитку і проведення часу. Почуття страху, побоювання, напруги, тривоги, невпевненості ускладнюють процес повноцінної соціалізації дитини. Вимушено переміщені діти з районів бойових дій стикаються з проблемами соціальної адаптації в нових соціальних умовах. Причини агресії у дітей пов'язані з воєнним станом, стресовими ситуаціями, погіршенням фізичного та психічного здоров'я батьків і дітей, несприятливою екологією, наркоманією, алкоголізмом, несприятливою генетикою, невизначеними ситуаціями, прискореним темпом життя, а також життєвими умовами більшості людей.

Як складне і важливе психофізіологічне явище агресія викликала великий інтерес дослідників у різних галузях знань. Вивченню агресії та агресивної поведінки присвячено велику кількість робіт у галузі фізіології та психофізіології, психології та психіатрії, нейробіохімії та психофармакології, соціології та філософії, але через різні методи дослідження єдиного поняття агресії не існує. Це питання стосується наукових знань у різних галузях. Діти ростуть у час стрімких змін і руйнування стереотипів, коли ще не сформовані усталені моральні норми.

У зарубіжній науковій методології та практиці агресивна поведінка дитини розглядається в рамках інстинкту (З. Фрейд, К. Лоренц та ін.),

біологічного компоненту (В. Гесс, Р. Джекобс, С. Меднік, Д. Олдс та ін.), фрустраційного феномену (Дж. Доллард, Л. Дуб, Н. Міллер та ін.), когнітивного (Л. Берковіц, Л. Ерон, Д. Зілманн, Л. Х'юсманн та ін.) та соціального (А. Бандура, А. Басс, Р. Берон, Б. Крейхі та ін.) підходів, кожен демонструє своє трактування агресії та агресивної поведінки. У сучасній психології питання агресії висвітлюється в працях С. Єніколопова, Л. Іванової, А. Налчаджяна, Н. Ратінової, А. Реана. Деструктивно-ворожий характер цього явища підкреслювався Н. Алікіною, С. Єніколоповим, Л. Конишевою, В. Степановим, В. Устіновою.

Особливо варто відзначити, що вітчизняні дослідники (О. Бовть, О. Мізерна, О. Фотуйма) проводили дослідження, які розглядали її як агресивну дисципліну, яка поєднує в собі внутрішні та зовнішні впливи, але зарубіжні вчені (А. Бандура, Р. Уолтерс, Г. Паренс, Дж. Паттерсон, М. Раттер) акцентують увагу на пошуку індивідуальних детермінант проявів агресії.

Подолання проблеми агресії є одним із найважливіших напрямів роботи в дошкільних закладах, а враховуючи, що основним видом діяльності дошкільнят є гра, засоби ігрової діяльності є ефективними. З огляду на зазначене, актуальним стає завдання звернення до суспільства щодо подолання проблеми агресії у старших дошкільників.

За визначенням Д.Б. Ельконіна, – «гра – це універсальна форма діяльності, в якій відбуваються серйозні поступові зміни в психології і характері дитини, гра визначає його взаємини з оточуючими і готує перехід до наступного вікового етапу» [9, с. 16-17].

Тому актуальність і нерозкритість багатьох досліджуваних питань, їх теоретичне і практичне значення, зазначені протиріччя та доцільність наукового пошуку вирішення цих проблем зумовили вибір теми бакалаврської роботи: «Використання ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку».

Мета роботи – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити використання ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Відповідно до мети були визначені **завдання дослідження**:

- 1) На основі теоретико-методологічного аналізу літератури дослідити проблематику агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.
- 2) Визначити основні елементи методу ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.
- 3) Експериментально дослідити використання ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.
- 4) Розробити рекомендації, щодо зниження рівня агресивності у дітей старшого дошкільного віку.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження – психологічні особливості методу ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Методи дослідження. Під час виконання дослідження використовувалися наступні групи методів: *теоретичні методи* (теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень), *експериментальні методи* (методи тестування, констатувальний та формувальний експеримент), *методи обробки даних* (узагальнення та систематизація якісних і кількісних даних емпіричного дослідження); *математично-статистичні методи* (кореляційний аналіз за критерієм (χ^2) Пірсона, оцінка розбіжності експериментальних даних за допомогою t-критерію Стюдента) за допомогою програм Excel. Під час проведення експериментального дослідження використовувались наступні *психологічні методики, тести та опитування*: методика «Самооцінки емоційних станів «Термометр» Н.П. Фетіскіна; методика «Шкала агресивності» (П. Орпінас,

Р. Франковські); методика «Шкала прямої та непрямой агресії» (К. Б'єрквіст); методика «Руки» (Е. Вагнер) та схема спостереження за поведінкою дитини.

Експериментальною базою дослідження виступив ДНЗ №30 м. Києва. У дослідженні приймали участь 30 респондентів, віком від 5 до 6 років, з них 14 хлопців та 16 дівчат.

Теоретична та практична значущість. Результати проведеного дослідження можуть бути використані в системі професійної підготовки майбутніх психологів під час проведення виробничої практики та для розробки робочих програм та навчально-методичної літератури з дисциплін «Загальна психологія», «Психологія особистості» та «Вікова психологія».

Розроблені рекомендації відповідно зазначеної теми роботи стануть у нагоді спеціалістам психологічних служб, медичних закладів і можуть бути впроваджені при консультативній і психокорекційній роботі з проблематикою використання методів ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку.

Апробація результатів дослідження та публікації. Основні положення та результати роботи доповідались та обговорювались на Всеукраїнській науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Психологічна наука в ХХІ столітті: перспективи розвитку » (Миколаїв, 25.04.2023).

Публікації. Основний зміст і результати роботи відображено у 2 публікаціях, з них: 1 теза опублікована у фаховому виданні України, 2 теза у збірнику матеріалів конференції.

Структура роботи складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг бакалаврської роботи становить 96 сторінок, основний зміст викладено на 74 сторінках. Робота містить 5 таблиць, 2 рисунки та 6 додатків. Список використаних джерел складає 80 праць українських та зарубіжних авторів, з них 39 – англомовні.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ МЕТОДАМИ ІГРОВОЇ ТЕРАПІЇ

1.1. Феномен агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку

Проблема виховання дитини з агресивною поведінкою є однією з найважливіших психолого-педагогічних проблем. Все частіше доводиться стикатися з нехтуванням суспільними нормами та агресивною поведінкою дітей. Останніми роками вихователі та психологи дошкільних закладів освіти помічають тенденцію до підвищення агресивності дітей: вони крикливіші, , неспокійні, «моторизовані», швидші, конфліктніші, непримиренніші, агресивніші. Агресія часто стає основним джерелом труднощів у стосунках між людьми, приносячи їм біль і нерозуміння.

Сучасна психологія і педагогіка не дає чіткого пояснення поняття агресії. У психологічній літературі є багато визначень агресії. О.В. Наконечна визначає агресію як вербальну або фізичну поведінку, спрямовану на розлад або зрив. Натомість під «агресивністю» слід розуміти емоційний стан або навіть рису характеру, що виявляється у ворожому ставленні індивіда до інших людей, тварин, навколишнього світу тощо.

Агресія – це активна форма гніву, яка виражається у формі заподіяння шкоди комусь або чомусь. Зазвичай звертають уваги саме на таке визначення даного поняття [7, с. 23-24]. Але слід зазначити, що агресія – це акт, метою якого є заподіяння болю, страждань і травм. Воно проявляється на емоційній основі або як завчена поведінка, спрямована на досягнення певної егоїстичної вигоди [2, с. 4-6].

Агресивні діти часто сприймаються дорослими як «вседозволені», неслухняні, прями, імпульсивні, іноді нападають на інших дітей без причини,

голосно розмовляють, перебивають, дратують і дратують інших дітей, намагаються домінувати. Насправді багато дітей агресивні в ранньому віці, і дитинство наповнене розчаруваннями, які можуть здаватися дорослим дріб'язковими, але саме ці розчарування, спричинені депривацією та обмеженнями, що й є формою агресії для дітей.

Агресивні відповіді можуть бути найбільш прийнятним методом вирішення проблем для дитини, особливо якщо самовираження дитини обмежене або вона позбавлена можливості задовольнити свої нагальні потреби іншими способами. Напади можуть виникнути в двох ситуаціях:

- як крайній захід, коли дитина вичерпала всі інші можливості для задоволення своїх потреб;
- як «навчена» поведінка, коли дитина вдається до агресивної поведінки, наслідуючи моделі поведінки батьків, інших значущих людей, літературних чи кіногероїв [3, с. 32-34].

У відчайдушних криках малюка неважко побачити гнів і обурення. Причина проста: дитині щось не дають або відмовляють, і це її дратує. По-перше, воно з такою ж силою впливає на біологічні потреби дітей, як і дорослих. Проте потрібен час, щоб діти навчилися задовольняти власні потреби самостійно або відкладати їх задоволення, як це роблять дорослі.

Дошкільний вік має велике значення для формування та закріплення форм поведінки всіх видів. Це показали дослідження психологів (Л.І. Божович, С. Максименко, Е. Смирнова, А. Реан, В. Холмогорова, В. Кузьменко). Більшість дітей засвоюють і дотримуються правил соціальної діяльності та норм соціальної поведінки, тому деструктивні реакції значно знижені. Тим не менш, у деяких дітей дошкільного віку прояви агресивності розвиваються і стають постійними рисами особистості. Наслідки виражаються у деформованому особистісному розвитку та зниженні продуктивних можливостей дітей старшого дошкільного віку.

Від народження діти повністю залежать від батьків, особливо від матері. Причому його статус не змінювався вже кілька років. Незважаючи на те, що

стосунки між батьками та дитиною наповнені турботою про неї, дорослим іноді доводиться приділяти дітям менше уваги, ніж вони повинні, і з ряду причин нав'язувати їм те, що викликає у них злість і негатив. Незважаючи на найсерйозніші наміри, батьки не завжди можуть уникнути такої поведінки в силу життєвих обставин. Вони роблять все можливе, щоб допомогти дитині адаптуватися до навколишнього світу, але дитина все одно відчуває депресію [12, с. 44-46]. Нездатність контролювати свої потяги та бажання та контролювати їх може ускладнити життя дитини. З крику про допомогу він поступово переріс у відчайдушний гнівний протест – так народжується агресія [18, с. 14-16].

Агресивні реакції – це реакції боротьби за виживання, реакції дитини, яка намагається змінити статус-кво. Це включає в себе скарги, протести, гнів або відверте насильство. У деяких випадках агресія краще скиглення, жалоби, змирення, марних фантазій та інших проявів відходу від реальності [19].

Якщо дитячий гнів і обурення постійно придушуються, вони накопичуються і часто проявляються лише в дорослому віці, коли справжню причину знайти неможливо. Агресія призвела до інших форм поведінки, фізичних і психічних симптомів або стала причиною різних захворювань, таких як: ревматоїдний артрит, кропив'янка, акне, псоріаз, виразка шлунка, епілепсія, мігрень і високий кров'яний тиск.

Психічні обмеження, як і фізичні, позбавляють людину свободи пересування. Але це прийде пізніше, коли дитина вже зрозуміє, що таке заборона і які наслідки її порушення. Першим психологічним обмеженням у житті дитини є «Ти не можеш», про що говорять їй батьки, коли вона намагається освоїти цей великий і дивний світ. І чим старша дитина, тим різноманітнішими будуть ці «неможливі». Батьки можуть пригадати багато випадків, коли діти гнівно реагували на різні заборони [20, с. 56-58].

На думку Т.Г. Румянцевої, складність визначення поняття «агресія» пов'язана з існуванням широкого кола фахівців, кожен з яких розглядає агресію відповідно до своєї спеціальності: у біології увага зосереджена переважно на

цілі та функції агресії (адаптивної чи дезадаптивної); нейрофізіологія вивчає нервові механізми, що лежать в основі агресивної поведінки; психіатрія вивчає прояви агресії у пацієнтів із психічними розладами; психологія вивчає вплив соціальних чинників на виникнення та прояв агресивної поведінки [37, с. 17].

У літературі є достатні теоретичні та практичні досягнення в галузі вивчення агресивної поведінки дошкільнят, що нормально розвиваються. До цієї проблеми звертаються автори М. Алвор, Р. Аммон, А. Бандура, П. Бейкер, Н.Л. Кряжова, К. Лоренц, Є.К. Лютова, Г.Б. Моніна, К. Фаупель, З. Фред, Ю.С. Шевченко та ін. Слід також зазначити, що риси поведінки, які виникають в одному віці, якщо не закріплюються, зникають при переході в інший. Для агресивних форм поведінки це міркування дуже актуальне. Психологи, педагоги, батьки, озброївшись цією інформацією, можуть зрозуміти й адекватно відреагувати на агресивну поведінку дитини, підібрати ефективні методи, які відповідають особистості дитини, не допустити її закріплення в стійку рису (агресію).

Американські дослідники Р. Берон і Д. Річардсон описують агресію (у будь-якій формі) як поведінку, спрямовану на заподіяння каліцтва чи шкоди іншій живій істоті, яка має вагомі причини уникати такого поводження. Е. Фромм розуміє агресію ширше, як – «будь-яка дія, яка завдає або має намір завдати шкоди іншій людині, групі людей або тваринам, і взагалі завдає шкоди будь-якому неживому об'єкту» [46, с. 12-14].

Вітчизняна дослідниця Л.М. Семенюк під агресією розуміє прагнення завоювати іншу людину або заволодіти іншим предметом, а також акт втручання в іншу людину або предмет [5, с. 8-10].

У психологічному словнику під редакцією А.В. Петровського дається таке визначення: «Агресія – це вмотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, яка завдає шкоди об'єкту (живому чи неживому), завдає фізичної шкоди чи виступає проти неї, викликає психологічний дискомфорт (негативні переживання, стресові ситуації, страх, депресія)» [10, с. 17-19].

Поряд із поняттям «агресія» в психології та педагогіці, а також у спеціальній літературі використовуються терміни «агресія», «агресивна поведінка». Термін агресія відноситься до певної характеристики людини, що розуміється як схильність до агресивної поведінки. Ця риса набувається в процесі розвитку людини і базується на принципі соціального навчання, а саме частих інтенсивних агресивних реакцій на широкий спектр соціальних об'єктів. Крім того, агресивність часто проявляється як нездатність контролювати свої реакції та вороже ставлення до оточення.

Т.Г. Румянцева визначає поведінку як агресивний, нормований підхід і визначальне місце відводить поняттю поведінкових норм. Норми можна розуміти як правила поведінки, прийняті певним суспільством або групою для регулювання міжособистісних відносин [15, с. 57-60]. Поняття норми формується в процесі соціалізації дітей. Тому агресивною слід називати поведінку, яка задовольняє дві обов'язкові умови: коли вона має шкідливі наслідки для потерпілого і коли вона порушує соціальні норми поведінки.

На думку Г. Паренса, будь-яка агресія, це – «ворожість, упертість, що виникає внаслідок спроби контролювати ситуацію, впливати на ситуацію заради кращого собі чи своєму оточенню» [67]. Класифікація, запропонована Г. Паренсом, поділяє агресію на дві основні форми. Недеструктивна агресія (напориста, ворожа, самозахисна поведінка, спрямована на досягнення цілей і навчання). Вона обумовлена вродженими механізмами і служить адаптації. Ці механізми діють з моменту народження. Ця форма агресії стимулює розвиток знань і самовпевненості, а також необхідну конкуренцію. Вона потрібна для захисту своїх потреб, власності, прав і здійснення особистих бажань.

Ворожа деструктивна агресія – це не просто акт злоби і ворожості, а бажання заподіяти біль і отримати від цього задоволення. Результатом такої поведінки зазвичай є конфліктність, розвиток агресивності як риси особистості та зниження здатності дитини до адаптації. Діти з раннього віку починають відчувати згубність нападу і намагаються його контролювати. У деяких дітей, однак, він може бути біологічно запрограмований з'являтися з перших днів

життя: його найпростішими проявами є гнів і реакції гніву. Агресія генетично пов'язана з Y-хромосомою: вчені встановили, що хлопчики, які мають цю зайву хромосому через певні генетичні аберації, особливо агресивні. Ця агресія генерується (накопичується) і активується під час інтенсивних, тривалих і неприємних переживань. Тригер відчуває надмірний біль або переживання.

Агресія визначається як поведінка, яка шкодить іншій людині або собі. Агресія може проявлятися різними способами, наприклад, ударами іншої людини, словесними образами, лайки, погрозами, ворожими глузуваннями, жартами, а також може містити непрямі форми агресії: фізичну або вербальну (опір, міміка, жести). Агресія поділяється на два фактори:

- 1) Індивідуально-психологічні фактори: темперамент, особистість, самооцінка, стан центральної нервової системи;
- 2) Соціально-психологічні фактори: сімейне виховання, вплив оточуючих тощо [22, с. 163-164].

Причини агресивної поведінки у дітей:

- першопричина агресивної поведінки, яку слід виключити;
- це те чи інше захворювання центральної нервової системи;
- відсутність елементарної довіри до світу, старий досвід і розчарування;
- комунікабельність, недостатність мовних функцій;
- незадоволення визнанням потреб однолітків і дорослих;
- невміння правильно виражати свої негативні емоції;
- невміння конструктивно взаємодіяти з однолітками і дорослими тощо в конфліктних ситуаціях [23, с. 4-6].

Структура агресії:

- 1) фізична агресія – застосування фізичної сили до іншої особи;
- 2) вербальна агресія – вираження негативних емоцій через форму (плач, крик) і зміст вербальних відповідей (лайка, погрози);
- 3) непрямая агресія – обхід спрямованої на іншу людину чи на будь-що;

- 4) провокація – це прагнення висловити негативні емоції з найменшим втручанням (запалення, грубість);
- 5) пасивізм – опозиційні шляхи від пасивного опору до активної протидії виваженим звичаям і законам;
- 6) образа – заздрість і ненависть до справжніх і уявних дій інших;
- 7) підозрілість – від недовіри й обережності до людей до переконання, що інші люди планують і завдають шкоди;
- 8) провина – вираження того, що суб'єкт може думати, що він поганий хлопець хто чинить зло і відчуває при цьому провину [1].

Агресія у дошкільнят дуже рано проявляється агресивною поведінкою. Для дітей дошкільного віку характерні прояви агресії: ситуація, інтенсивність, спрямованість і частота проявів непостійні. Сімейне оточення є однією з найпоширеніших причин агресивної поведінки дітей. Нарешті, від народження діти залежать від батьків не лише фізично, а й емоційно. Серед факторів, що впливають на розвиток агресії в дитинстві, першою важливою соціальною групою, з якою взаємодіє особистість, є сім'я. «Протягом перших років життя дитини сім'я є джерелом соціального наслідування та наслідування взірців у стосунках. Їхні батьки примиряються з підсвідомістю через механізми визнання та наслідування» [73, с. 28-30].

Найбільш розгорнуту класифікацію агресивної поведінки дав А. Басс [64]. Він виділив три основні параметри для опису форми поведінки атаки:

- 1) Фізичні та словесні напади;
- 2) Активно-пасивна атака;
- 3) Пряма-непряма атака.

Об'єднання цих патернів дозволяє ідентифікувати 8 типів агресії, представлених у вигляді сюжетів.

Сучасні діти часто вдаються до агресії, тому що вчать бачити в ній вирішення життєвих труднощів, тому можна говорити про процес соціалізації агресії як результат оволодіння навичками агресивної поведінки та розвитку

особистісної агресивної готовності. На користь цієї концепції свідчить той факт, що діти часто не свідомо вибирають агресивність, а віддають перевагу їй, і не володіють навичками конструктивного вирішення проблем.

В даний час все більше наукових досліджень підтверджують, що сюжети насильства, які з'являються в кіно або на телеекрані, підвищують агресію у дітей. У практичному доробку Р. Берона та Д. Річардсона «Агресія» [70] у детально розглядаються фактори та детермінанти агресивної поведінки, які засвоюють діти у старшому дошкільному віці (Табл. 1.1.).

Таблиця 1.1.

Засвоєння агресивної поведінки

№ з/п	Фактори	Детермінанти
1.	Соціальні	Фрустрація (перешкода цілеспрямованій поведінці) Провокація (помста за помсту) Характеристика об'єкта агресії Сторонні спостерігачі (ті; хто спостерігає за агресивною ситуацією)
2.	Зовнішні	Шум, температура, запах, тіснота власного простору
3.	Біологічні	Аномалії статевих хромосом, подібність генів, пошкодження кори головного мозку, тип та властивості нервової системи
4.	Індивідуальні	Риси характеру (демонстративні не схильні до агресії, оскільки чекають соціального схвалення) Схильність приписувати погані наміри іншим людям Підвищена дратівливість (швидко заводяться та ображаються) Низький рівень самоконтролю

Агресивним дошкільнятам бракує таких навичок, як співчуття та розуміння. Вони не бачать, що відчувають інші, не можуть співчувати та допомагати. Варто відзначити, що у агресивних дошкільнят часто розвинена кмітливність і логічне мислення. Вони краще за інших навчаються та виконують завдання. Якщо батьки помічають ознаки агресивної поведінки (зовнішньої чи внутрішньої), потрібно з'ясувати причину. Тільки так можна вирішити проблему. Сама проблема (без стороннього втручання) не вирішиться.

Агресивна поведінка дошкільнят може бути викликана різними факторами. Однак в основі такої поведінки лежить лише одна причина – дитині некомфортно в ситуації, що склалася. Не в змозі самотійно змінити ситуацію, дитина виявляє невдоволення агресивною поведінкою. Згідно зі статистичними даними, сімейні проблеми є найпоширенішою причиною поганої поведінки дітей у передових дошкільних закладах. В основному це результат ставлення батьків один до одного.

Сімейний конфлікт є причиною проблем, пов'язаних з поведінкою дітей. Навіть коли батьки добре ладнають, вони занадто багато працюють, що призводить до поганої поведінки. Дитина не розуміє, чому мама і тато так довго без неї. Все, що вона знала, це те, що вона не може отримати любов і любов своїх близьких. Така поведінка може бути результатом байдужості батьків до потреб дитини. Наприклад, якщо її прохання та побажання ігноруються, думка дитини не враховується, особливо, якщо для дитини питання важливе або батьки занадто суворі [27, с. 194-196].

Часто батьки помічають, що спокійна, врівноважена дитина може дивно поводитися після повернення з дитячого садка. У даному випадку агресія дошкільника була викликана звичайною втомою. Занадто багато інформації та емоцій протягом дня іноді може дуже несподівано позначитися на психіці дитини. Але в цьому випадку дитина рідко поводитьсь так. Якщо агресія є постійним станом, причина набагато серйозніша.

Серед рис виховання, які впливають на агресивність дитини, варто відзначити: відсутність тепла і ласки, поблажливе ставлення до агресії,

відсутність інтересу та байдужість до дитини. Відторгнення дитини, що проявляється у вигляді неувважності, жорстокості, ухилення батьків від дитини, що призводить до розвитку агресії, правопорушень, емоційного недорозвинення, тоді як «прийняття і любов» створюють у дитини відчуття захищеності та сприяють всебічному розвитку особистості. розвитку.

А. Фурманов визначає агресію як, – «підготовку до агресивної поведінки». Агресія, на його думку, є вродженою установкою, яка проявляється в бажанні брати участь в агресивній або насильницькій поведінці, спрямованій на заподіяння шкоди або знищення об'єктів [16, с. 15-16].

Одним із проявів нападу на особистість є поведінка або дії, спрямовані на заподіяння фізичної чи емоційної шкоди. Агресія – будь-яка форма поведінки, спрямована на заподіяння шкоди іншій людині чи живій істоті. З одного боку, науково детально описані біологічні механізми, що призводять до агресивної поведінки, а з іншого боку, результати досліджень підтверджують велику роль соціальних факторів у розвитку агресивної поведінки. У різний час робилися спроби вирішити цю проблему. Фрейд вважав, що «агресивна поведінка є, по суті, інстинктивною поведінкою». Відповідно до цього підходу, агресія виникає тому, що людські почуття генетично або конститутивно запрограмовані на таку поведінку [4, с. 27-29].

Вчені давно вивчають агресію, напади гніву, спалахи гніву, раптову впертість і несподівані прояви ОКР, які виникають у ранньому дитинстві. Особливої уваги заслуговує книга відомого психоаналітика і філософа Е. Фромма «Анатомія людської деструкції», присвячена вивченню походження людської агресії [66]. Дослідники підкреслювали, що люди задовольняють екзистенціальні потреби людини, що визначається специфікою її існування [75].

Надмірне блокування телебачення та комп'ютерних ігор, поширення масової інформації має великий вплив на формування свідомості дошкільнят. Тому вчені зосередили свою увагу на проблемах засобів масової інформації, зокрема телебачення та комп'ютерних ігор, а також на обізнаності та поведінці

дітей старшого дошкільного віку. Існує десять механізмів пристосування до середовища і задоволення бажань. На відміну від неконтрольованої агресії, деструктивність проявляється не відразу після народження [17, с. 152-154].

На думку вчених, механізм мобілізації агресії присутній з самого початку життя дитини. Деструктивність залежить від інтенсивного неприємного досвіду (надмірний біль або страждання). На думку З. Фрейда, основним механізмом прояву агресивної поведінки є ідентифікація з агресором: дитина розвиває певні характеристики об'єкта і таким чином засвоює переживання тривоги, наслідує поведінку агресора, проявляє агресивну поведінку [26].

С. Русова розглядає агресивну поведінку дитини як один із проявів бойового інстинкту, який сам по собі є позитивним чинником, але в окремих випадках може бути набутий і в негативному напрямку [6, с. 16-18].

Причиною агресивної поведінки дітей А. Адлер вважає незрілість і самовизначеність дітей дошкільного віку. Дитина намагається загладити свій комплекс неповноцінності, і в результаті прагне отримати перевагу за допомогою прямої агресії [42]. Старший дошкільник в основному емоційний, а саме тому основним показником психологічного розвитку є характеристики емоційної сфери, в тому числі переживання. По-перше, важливо розрізнити навмисну і ненавмисну агресію. А. Рацул запропонував розрізнити реактивну та спонтанну агресію за наявністю або відсутністю агресії у відповідь на невдачі.

Якщо реактивна агресія є ворожою реакцією на соціальну ситуацію, то другий вид агресії мотивується бажанням запобігти, заподіяти біль чи образити когось. Реактивна агресія спостерігалася з двох напрямків: ідіосинкратичного та імпульсивного. Агресія – це мимовільний спалах гніву та люті, який не має сенсу і швидко припиняється. Багато психологів вважають агресію вродженою цілісною поведінковою рисою, але вони також визнають, що навчання та виховання можна контролювати за допомогою агресивних проявів.

Перший етап спрямований на емоційний розвиток. Щоб навчити дітей правильно поводитися в конфліктних ситуаціях, їм, насамперед, необхідно розвинути вміння розпізнавати свої та чужі емоції та навчитися ними керувати.

Щоб діти усвідомлювали власні емоційні стани (гнів, образ, смуток, радість тощо), їх потрібно навчити не лише розпізнавати ці емоції та порівнювати свої з чужими, а й розуміти чому. Переживання емоцій – це перший крок, який веде до роздумів.

Другий етап – поведінковий, на цьому етапі ставляться наступні завдання: зняття емоційної напруги, вибір прийнятної реакції, порівняння негативних і позитивних функцій поведінки.

Третій етап – конструктивне вирішення конфлікту. Завершальний етап включає: розвиток навичок поведінки, внутрішньої свободи, вміння висловлювати думки і почуття, можливість перевірити себе [8, с. 55-57].

Саме тому, вивчення агресії у дітей старшого дошкільного віку є дуже актуальним для зв'язку зростання психологічної напруги серед дітей сучасності. Подолання агресії має домінувати в дошкільному закладі. Агресія – це акт заподіяння шкоди іншій людині, живій істоті або собі. Причини агресії у старшого дошкільника можуть бути різними, але в основі лежить дискомфорт дитини від ситуації, що склалася. Щоб навчити дітей долати агресію, необхідно зосередитися на трьох основних напрямках: емоційний розвиток, поведінка, конструктивне вирішення конфліктів [39].

Отже, можна зробити висновок, що агресивність сучасних дітей пов'язана з нашою сьогодишньою життєвою ситуацією, оскільки несе в собі певні психологічні особливості, які впливають не тільки на тих, хто оточує дитину – батьків, вихователів, однолітків, а й ускладнюють її життя та відносини дитини з оточуючими. Агресія визначає поточну позицію дитини в системах суспільних відносин і стосунків, а її вплив на розвиток особистості має довгостроковий характер. Агресивна поведінка не тільки впливає на ставлення дитини до навколишньої дійсності, а й визначає розвиток всієї її особистості та різних її сторін. Спочатку агресія і жорстокість виникають як конкретні ситуативні явища, вкорінені у зовнішньому середовищі.

Сучасне суспільство втомилося від агресії та нетерпимості через нестабільні матеріально-сімейні, соціально-економічні умови, якими

заражається й молоде покоління. Небезпека полягає в тому, що в новому поколінні розлад може стати вродженим і масовим, переходячи від соціопату до соціальної норми. Якщо звинувачення схоже на байдужість і аморальність батьків і громадськості та застосування ними фізичної сили у конфлікті між собою та у стосунках з дитиною, то дитина буде переконана, що найкращий спосіб досягти мети полягає в тому, що дитяче наслідування та відсутність іншого життєвого досвіду це і є легкий шлях існування через агресію.

1.2. Особливості формування психологічного розвитку дітей старшого дошкільного віку

Дошкільний період характеризується новими ситуаціями соціального розвитку. У дитини вже є основне коло обов'язків. Відносини з дорослим змінюються і набувають нових форм: спільні дії поступово замінюються самостійним виконанням дитиною вказівок дорослого. Виникає можливість систематичного навчання за певною програмою, хоча остання може бути реалізована лише в тому випадку, якщо вона стане власною програмою дитини, за словами Л.С. Виготського [31, с. 22-24]. Крім того, в цьому віці у дитини вже склалися певні стосунки з однолітками, що також визначає її розвиток.

Основною рисою внутрішньої позиції дитини дошкільного віку щодо оточуючих є усвідомлення власного «Я» і своєї поведінки, великий інтерес до світу дорослих, їхньої діяльності та стосунків. Соціальна ситуація, в якій розвиваються діти дошкільного віку, характеризується характерними для них видами діяльності, перш за все в епізодично-рольових іграх, які створюють сприятливі умови для освоєння зовнішнього світу в цьому віці.

Діти 5-6 років – це старший дошкільний вік. Це важливий вік для загального розвитку дитини (особистісного, інтелектуального та когнітивного). До дошкільного віку сформовано 90% всіх рис характеру дитини. У цьому віці формується подальша поведінка, погляди, особистість дитини, якою вона стане.

Протягом перших чотирьох років життя дитина робить великі кроки у своєму розвитку, а до кінця 4-го року вона готова піднятися на новий етап дитинства. Цей період життя у дітей характеризується вдосконаленням злагодженої діяльності різних органів чуття. Тому вправлення під словесний супровід відтворювати рухи, сприймати інтерпретації дорослих під час фізичних вправ, образотворчої діяльності і навіть одягання є важливим для розвитку. На 5-му році життя у дітей хвилювання переважає гальмівні процеси, і найменше порушення умов життя призводить до сильних емоційних реакцій. Існує ризик фіксованого підвищеного нервового збудження.

У дітей цього віку продовжується вдосконалення навичок наочно-образного мислення. Однак дітей, цікавить не сам предмет, а спосіб його використання, механізм конструкції. Дбаючи про задоволення цього інтересу, дорослий сприяє розвитку пізнавальної діяльності дитини, необхідної для її інтелектуального розвитку. Суттєві зміни відбуваються у сфері спілкування дітей 5 років з оточуючими. Якщо діти цього віку довірливі, спокійні та впевнені у своїх стосунках із близькими дорослими та зацікавлені у спілкуванні з ними, для них характерна сором'язливість та невпевненість у оточенні дорослих. Проте є зацікавленість у спілкуванні з новими дорослими. Психологи відзначають, що найбільше інтенсивність спілкування дитини з близьким дорослим зростає на 5-му році життя, коли в останнього формується позитивне афективне ставлення до контакту з дитиною [13, с. 59-61].

Довірливі, емоційно заряджені стосунки між близькими дорослим і дитиною є найпотужнішим джерелом чутливості дитини та джерелом усіх подальших емпатійних переживань. У контексті подальшого зростання потреби у співробітництві між рівними все більш очевидною стає й потреба суспільства у дружній увазі. Саме в цьому віці діти починають усвідомлювати своє місце в групі однолітків. На цій основі простежується вибіркоче ставлення до об'єктів спілкування.

Співпраця дітей з дорослими в конкретних видах діяльності продовжує відігравати важливу роль в інтелектуальному розвитку. Тільки у співпраці з

дорослим у дитини виробляється звичка до наполегливої праці, а також уміння оцінювати дії та поведінку. Саме в цей період у дошкільників виникає сенситивність до тлумачного мовлення (постійна потреба щось пояснювати, запитувати, доводити). «Мовний дизайн», який відповідає цій потребі дорослих і приділяє повну увагу стосункам з дітьми, є ефективним джерелом розвитку інтерпретативного мовлення. Ігнорування необхідності стимулювання мовного розвитку лише на цьому етапі може значно сповільнити весь процес мовного розвитку.

6-річний вік є переломним моментом у дитини, багатим на новоутворення, що забезпечує перехід дитини до систематичного шкільного навчання, про що свідчать помітні зміни в когнітивній, вольовій та емоційній сферах. На 6-му році життя дитини повністю формується і діє «внутрішня система» образу «Я», самооцінки, самолюбства, рівня домагань, особистих очікувань тощо [79, с. 268-269].

Діяльність старших дошкільників все частіше обумовлюється не окремими, ізольованими, не пов'язаними або навіть суперечливими мотивами, а якоюсь мотиваційною системою, в якій домінантою є найважливіше досягти успіху в своїй діяльності, завоювати увагу, ситуативні мотивації, що уповільнюють процес досягнення результату. Дитина вже більш-менш реально оцінила свою здатність виконувати те чи інше завдання: «Я можу», «Я не можу», «Я зможу» тощо.

На якісно новий рівень виходить розвиток стосунків дітей з дорослими та однолітків. Дитина починає оцінювати себе з точки зору інших, вчиться збоку аналізувати свою поведінку, приймати рішення, враховуючи можливі реакції партнерів по спілкуванню на її дії. Мислення дитини піднімається на новий рівень розвитку, що виявляється в умінні користуватися ідеями і в багатстві змісту цих ідей. Діти здатні обробляти не тільки окремі чуттєві образи об'єктів, але й більш узагальнені уявлення, які включають особисті враження та судження про ці об'єкти. Це означає, що мислення дитини стало відносно самостійним процесом.

Мислення дітей у цьому віці ще переважно наочно-образне, поступово переходить у словесне, що надзвичайно важливо для подальшого навчання в школі. Розвиток мови невіддільний від мислення дитини. Переходи від розмовного мовлення до розгорнутого висловлювання, часто у формі монологу. Центральне місце у розвитку зв'язної мови займає збагачення функцій внутрішнього мовлення. Внутрішнє мовлення спрацьовує тоді, коли дитина в практичній діяльності стикається з проблемними ситуаціями, які потребують осмислення [80, с. 297-298].

Розвиток мислення і мови невіддільний від уяви дітей дошкільного віку. Діти цього віку вже здатні контролювати процес фантазування про досягнення певної мети. Через це можна говорити не тільки про розвиток у дітей дошкільного віку репродуктивної уяви, а й про появу «творчої» (абстрактної) уяви. Залучаючи дошкільників до різних видів діяльності, дорослі повинні враховувати їх захоплення та інтереси, що в свою чергу створює позитивні передумови для розвитку загальних і специфічних здібностей підростаючої особистості.

Діти – це перш за все дорослі, а дорослі – взірці суспільних потреб і функцій. Потреба в соціальному оточенні і контактах із зовнішнім світом виникає не безпосередньо, а за допомогою батьків. За допомогою рольових ігор можна усунути різницю між бажанням і реальністю. У цьому віці діти мають свої обов'язки і повинні відповідати запитам і вимогам дорослих, вчитися систематичності, самостійно виконувати вищезазначені завдання [14]. Ще одним важливим чинником розвитку дитини є соціалізація, яка проявляється в умінні спілкуватися з однолітками, пріоритетах, цінностях, ролях тощо.

Період, коли дитина засвоює саму різну інформацію та способи. Найголовніше, щоб дитині було цікаво пізнавати більше нового та цікавого. Її допитливість майже безмежна. Головне, дати їй таку можливість. Цей період чутливий, паралельно у цей час розвиваються всі пізнавальні процеси: мислення, увага, пам'ять, сприйняття, уява. Розвиваються ці аспекти, і разом з тим ускладнюється ігровий матеріал, який вже є більш логічним та

інтелектуальним. Діти повинні думати і міркувати. На цій стадії розвитку, у віці 5 – 6 років, дитина усвідомлює свій вплив і можливості на свідомому рівні, а також те, як дорослі відреагують на її поведінку. За допомогою сюжетно-рольових ігор дошкільнята розмірковують над різними ситуаціями, пов'язаними зі стосунками та наслідками прийнятих рішень і вчинених дій.

У сюжетно-рольових іграх діти ефективно вивчають міжособистісну систему спочатку емоційно, а потім інтелектуально. Крім того, діти вчаться гнучкості, вмінню реагувати на обставини, робити висновки, формувати статеворольову поведінку. У сюжетно-рольових іграх дитині потрібні друзі або товариші її віку, тому що без них гра не має сенсу. Діти вчаться співпрацювати, вести за собою інших, розділяти відповідальність, робити правильні речі, відчувати себе частиною чогось і відстоювати власну гідність. У сюжетно-рольових іграх у дітей розвиваються соціальні емоції, формуються партнерські стосунки, збільшується досвід конструктивного і наслідкового спілкування.

У грі дитина опановує мову спілкування, вчиться допомагати іншим і приймати допомогу, знаходить спільну мову з іншими дітьми, співпрацює з іншими дітьми, вчиться домовлятися, обґрунтовувати і доводити свою точку зору, оцінює свої здібності і приймає положення її однолітків. Значною мірою змінилася здатність дитини оцінювати і контролювати рухи. Вони стають більш мотивованими, їхня самооцінка підвищується, вони набувають розумного характеру, аналіз і характеристика своїх дій і поведінки в грі стає постійною звичкою, розширюється спектр емоцій, особливо залежно від досягнень у грі та діапазон морально-естетичних показників [79, с. 271-273].

Гра є основним заняттям для дітей старшого дошкільного віку. Це формує розвиток дитини. Вона зумовлює формування довільної уваги та пам'яті, розвиток розумової діяльності та уяви, соціальний розвиток, емоційний розвиток, вольову регуляцію поведінки.

Емоційний фон дітей старшого дошкільного віку: емоції стали стійкими і спокійними, з інтернальністю, тобто немає сильних емоційних спалахів і безпричинних конфліктів. Змінюється структура емоційного процесу,

розширюється емоційне коло. Виникає емпатія і співпереживання. Візуальні уявлення починають набувати емоційного характеру, а дитяче життя стає насиченим.

У сфері мотивації формуються нові спонукання. Вони впливають із формування самооцінки та любові до себе. Це спонукання змагатися, досягати успіху, конкурувати. Основним розвитком у старших дошкільнят є самосвідомість. Вона формується шляхом значного інтелектуального та особистісного розвитку. В його основі лежить емоційна самооцінка та раціональна оцінка поведінки оточуючих. Спочатку дитина самостійно аналізує поведінку та поведінку інших дітей, потім вчиться оцінювати свою поведінку, аналізувати та формує моральні якості та навички [56, с. 240-242].

Отже, це час гендерної ідентичності, і поведінка формується відповідно. Крім того, у дитини розвивається власна свідомість у часі та просторі, дитина знає минуле, розуміє сьогодення та має уявлення про майбутнє. Цей період дуже важливий, оскільки це початкове становлення особистості. Дитина вчиться передбачати наслідки свого кола поведінки, самооцінки, настрою, почуттів і мотивацій.

1.3. Метод ігрової терапії у психологічних дослідженнях

Як одне з дивовижних явищ у житті людини «гра» привертала увагу філософів і дослідників у різні віки. Вже Платон бачив у грі одне з «найкорисніших занять», а Арістотель – «джерело душевної рівноваги, гармонії душі й тіла» [65]. Ж.Ж. Руссо та І.Г. Песталоцці намагалися розвинути здібності дитини, що є вродженим бажанням усіх дітей, за законами природи і на основі діяльності.

На думку Фребеля, дитяча гра є «дзеркалом життя» і «вільним вираженням внутрішнього світу» [76]. Ігри – це місток від внутрішнього світу до природи. Окремі етапи розвитку призводять до негативного ставлення до гри і нездатності зосередити теоретичну думку на вивченні цієї діяльності. Але з

другої третини ХІХ ст. інтерес до ігрової діяльності знову з'явився, з'явилися і перші наукові теорії гри. Ігри починають розглядатися як важливий засіб формування та навчання навичок, необхідних для психофізіологічного та особистісного розвитку, основною формою участі людини в житті суспільства, одним із способів формування здібностей до навчання та виховання усвідомлення відповідальності за своє життя.

Першу спробу систематичного вивчення гри зробив наприкінці ХІХ ст. німецький учений К. Гросс, який вважав гру інстинктивним попередженням про майбутні умови життя (теорія попередження). К. Гросс називає ігри «поведінковими елементарними» – «якими б зовнішніми чи внутрішніми елементами не були ігри, вони створені як школи життя дітей», – сказав він [59].

Позицію К. Гросса підтримує польський педагог, терапевт і письменник Я. Корчак, який бачить у грі можливість знайти себе в суспільстві, серед людства та у Всесвіті. Генетика минулого закладена в іграх, а також у народних розвагах – піснях, танцях, фольклорі.

З початку ХХ століття інтерес до вивчення ігор зріс з новою силою. Ряд дослідників (У. Макдугалл, Г. Мерфі, Ф.Й. Бентендейх) висунули тезу про те, що гра – це «якийсь соціальний інстинкт», властивий кожній людині [63]. Досі популярна теорія «гри як самовираження» (Ж. Піаже).

Найбільш яскравий приклад ігрової позиції вчителя дає нам діяльність А.С. Макаренка, говорить – «я вважаю гру одним із найважливіших способів навчання. У житті дитячого колективу велике місце повинні займати відповідальні та професійні ігри. І ви, вихователі, повинні вміти грати» [21, с. 8-10].

Н.К. Крупська зазначає, що характер цілей, які дитина ставить перед собою в грі, змінюється в міру розвитку дитини: дитина поступово переходить від наслідувальних цілей до навмисних, мотивованих. Головне завдання виховання – підготувати дітей до життя. Однак під час навчання лише в грі дитина має можливість змінювати навколишній світ відповідно до своїх

бажань. Власне, гра сприяє активізації у дітей ентузіазму до навчання, подолання нудьги, уникненню шаблонних розв'язків інтелектуальних і поведінкових завдань, активізації ініціативи та творчості. Звичайно, ігри найчастіше використовуються в обчисленнях знань. Крім того, цінність цієї гри полягає в тому, що вона дає чудову можливість формувати дитячі команди, дозволяючи дітям створювати будь-які види спілкування [25, с. 19-21].

Кожен вид гри відіграє певну роль у розвитку дитини. Стирання межі між аматорськими іграми та навчальними іграми, яке спостерігається сьогодні в теорії та практиці, є неприпустимим. Ігри зазвичай поділяються на два основних типи: ігри з фіксованими відкритими правилами та ігри з прихованими правилами. Прикладом ігор першої категорії є більшість навчальних, пізнавальних і рухливих ігор, сюди ж відносяться інтелектуальні, розвиваючі та веселі ігри. До другої категорії належать сюжетно-рольові ігри, їх правила існують неявно. Вони містяться в кодексі поведінки зображених персонажів.

Найпоширеніші характеристики ігрового жанру за класифікацією О.С. Газман. Навчальні ігри різноманітні за змістом навчання, пізнавальною діяльністю дітей, ігровими діями та правилами, організацією та стосунками дітей, роллю вихователя. Умовно можна виділити кілька типів навчальних ігор, згрупованих за видами діяльності дошкільнят:

- гра-подорож;
- гра в домашнє завдання;
- гра вгадування;
- гра-головоломка;
- розмовні ігри;
- рухливі ігри [32].

Гра-подорож схожа на казку, і розвивається, дивним чином. Такий вид гри відображає реальні факти чи події, але розкриває звичайне, будучи незвичайним, просте – загадковим, важке – складним, необхідне – цікавим. Все це відбувається в грі, в дії гри, зближуючи дитину і радує її. Мета гри-

подорожі – підсилити враження, додати пізнавальному змісту якусь фантастичну аномалію, привернути увагу дітей до речей, що знаходяться поблизу, які вони не завжди помічають. Ігри-подорожі можуть покращити концентрацію, спостережливість і розуміння ігрових завдань, полегшити додання труднощів і досягнення успіху.

Гра «домашнє завдання» має ті ж структурні елементи, що й гра-подорож, але вона простіша та коротша. Вони засновані на діях над предметами, іграшками та словесних інструкціях. Ігрові завдання та ігрові дії в ній засновані на пропозиціях щось зробити [68].

Гра-припущення. Іноді початком цієї гри може бути малюнок. Гра навчає, даючи дітям завдання і створюючи ситуацію, коли вони повинні зрозуміти, що робити далі. Місія гри закладена в назві «Що, якщо?» або «Що б я робив...». Ігрові дії визначаються завданнями, що вимагають від дітей відповідних і передбачуваних дій відповідно до заданих умов або створених ситуацій. Діти висловлюють гіпотези та висловлюють свої ідеї або узагальнення та докази для вирішення проблеми. Ці ігри повинні вміти пов'язувати знання з навколишнім середовищем, встановлюючи причинно-наслідкові зв'язки. Вони також містять елемент змагання: «Хто швидше зрозуміє?» і т.д.

Гра-головоломка (загадка). Виникають таємниці, які сягають корінням у далеке минуле. Загадки створюються людьми і включаються в обряди, церемонії, а також у свята. Вони використовуються для перевірки знань і творчих здібностей. У цьому очевидна педагогічна спрямованість і популярність загадок як розумної розваги. В даний час загадки вважаються навчальною грою. Основна ознака загадки – складний опис, який потрібно розшифрувати (відгадати й довести). Його опис стислий і змістовний, часто утворює питальні речення або закінчуються відритим питанням. Головною особливістю загадок є логічні завдання. Існують різні способи побудови логічних завдань, але всі вони активізують розумову діяльність дитини. Діти люблять розвиваючі ігри. Потреба порівнювати, пригадувати, розмірковувати, здогадуватися – приносить радість розумової праці. Розгадування головоломок

виховує здатність до аналізу й узагальнення, уміння мислити й робити висновки [60].

Розмовна гра. Розмовні ігри засновані на спілкуванні між педагогом і дитиною, між дитиною і вихователем, між дитиною і батьками. Такий вид спілкування має особливість дитячого ігрового навчання та ігрової діяльності. У діалозі гри педагог зазвичай починає не з себе, а з персонажа, близького дитині, тим самим не тільки зберігаючи комунікацію гри, а й посилюючи його задоволення, бажання повторити гру. Однак діалогові ігри ризикують закріпити безпосередньо отримані навички. Виховне значення полягає в тому, що зміст сюжету – тема гри – викликає інтерес до якоїсь сторони предмета вивчення. Пізнавальний зміст гри не існує «на поверхні»: його потрібно знайти, отримати – зробити відкриття і чомусь із цього навчитися. Цінність ігрового діалогу полягає в тих вимогах, які він висуває до активізації емоційно-інтелектуальних процесів: єдності мовлення, дії, мислення та уяви дитини.

Рухливі (активні) ігри є найважливішим засобом фізичного виховання дітей дошкільного віку. Вони вимагають від гравця активних спортивних дій, спрямованих на досягнення умовних цілей, визначених правилами. Вони продемонстрували вміння діяти за команду в мінливих умовах. Значення рухливих ігор у моральному вихованні. У них розвивається почуття соціальної солідарності, взаємодопомоги, відповідальності за вчинки один одного. Особливе місце в моральному вихованні дитини займають сюжетно-рольові ігри (їх ще іноді називають сюжетними). Вони мають передусім колективний характер, оскільки відображають характер суспільних відносин. Вони поділяються на рольові, ігри-драматизації, режисерські ігри. Сюжетними можуть бути драматичні дитячі свята, тематичні ранки, будівельні ігри та ігри з елементами праці. У цих іграх на основі життєвого досвіду вільно і незалежно відтворюються соціальні відносини і матеріальні об'єкти або інсценуються фантастичні сценарії, унікальні в житті. Основними компонентами рухливої гри є теми, контент, сценарії, сюжети та персонажі [62].

Існує кілька типів сюжетних ігор для дошкільнят:

– театралізована гра – будь-яка дія, сценарій якої, на відміну від вистави, не є строго канонічним. У цій формі слід виділити гру – імпровізацію. Суть їх полягає в тому, що актори знають основний сюжет гри, характер своїх героїв. Сама гра імпровізована. У цих іграх, хоча час обмежений, дорослі відіграють велику роль. Тому його позиція визначає навчальний зміст цієї гри. Вибір ситуацій і розвиток сюжету самої гри є основними ланками, забезпечуючи ефективний виховний вплив гри.

– ігри орієнтовані на подолання етапів – визначаються фази («точки», «станції»). На кожному етапі виконується завдання трудового, пізнавального, рухового характеру тощо. Кількість етапів, які мають пройти діти, наприклад, розгадування головоломок, відгадування загадок, подолання перешкод тощо залежить від теми та завдання гри. Змагання зазвичай проводяться як змагання між командами [77].

Ігрова терапія є потужним засобом залучення та виховання дітей за допомогою їхніх вроджених творчих невербальних здібностей. Це відповідний для розвитку, заснований на доказах підхід до консультування з молодими клієнтами. В ігровій терапії діти можуть буквально та/або метафорично відтворювати свій внутрішній і реальний життєвий досвід таким чином, щоб розвивати розуміння та навички. Ігрова терапія дозволяє дітям виражати, регулювати, спілкуватися, практикувати та здобувати нові навички та свої емоційні реакції.

Психологи розвитку, такі як Ж.Ж. Піаже та Л.С. Виготський, давно визнали, що гра є найважливішим шляхом до здорового фізичного, когнітивного та психосоціального розвитку. Терапевтична гра базується на доцільності гри для розвитку та забезпечує структурований підхід до втручання до формування життя дітей із проблемами. Існує багато способів використання гри в терапії. У той час як психоаналіз зосереджується на несвідомому стані дитини, гештальт і методи звільнення зосереджені на експресії та інтеграції, КПТ та підходи до ігрової терапії, орієнтовані на рішення, є більш короткостроковими, структурованими та цілеспрямованими.

Орієнтована на дитину або недирективна ігрова терапія була спочатку розроблена В. Екслейн в середині ХХ століття. На неї сильно вплинув людиноцентричний підхід К. Роджерса, принципи ігрової терапії В. Екслейн залишаються основою більшості сучасних практик ігрової терапії та розроблені для максимального вивчення проблем дітей через довірливі стосунки та творчу гру.

Вісім основних принципів дитиноцентричної ігрової терапії можна підсумувати як встановлення та підтримання теплих, турботливих, сприйнятливих і толерантних стосунків з дитиною, що дозволяє дитині виражати всі емоції (але не будь-яку поведінку) і досягати розуміння. Терапевт поважає здатність дітей вирішувати проблеми та приймати рішення, а не спрямовує, не формує вирази чи поведінку дитини, не прискорює процес, не встановлює обмежень, коли це необхідно [24, с. 30-32].

Переваги орієнтованої на дитину ігрової терапії включають те, що діти можуть вибирати, що, як, коли та чи висловлювати свої проблеми та бажання. Це шанобливий підхід, який найкраще працює з дітьми віком 3-10 років. Сучасні інтегративні підходи визнають необхідність використання різних підходів до ігрової терапії залежно від наявної проблеми, факторів дитини та етапу консультування. Наприклад, розмірна модель ігрової терапії описує чотири різні способи використання терапевтичної гри. Ці чотири підходи походять із перетину двох вимірів – обізнаності дитини та фокусу психолога.

Метод ненав'язливої реакції відображає бездумний і недирективний підхід до ігрової терапії для раннього дитинства, травмованих і автономних дітей. А навпаки, відкрите обговорення та підхід до запитань представляє продуману та цілеспрямовану роботу та вважається доречним для розвитку певних навичок і дітей старшого дошкільного віку [72].

Метод спільної фасилітації відображає як несвідому, так і спрямовану роботу, рекомендований для дітей з низькими ігровими здібностями, для переривання повторюваних тем гри та поглиблення гри. Методи активного

використання – це навмисні та ненаправлені ігрові дії для підтримки дітей із сильними ігровими навичками чи навичками подолання.

Покрокова модель, запропонована Р. Гелдардом, пропонує інший інтегрований підхід до ігрової терапії, що включає різні терапевтичні акценти на різних фазах лікування. Модель пропонує спочатку використовувати підхід, орієнтований на клієнта, для встановлення зв'язку з дитиною, а потім використовувати гештальт і наративні техніки, щоб отримати усвідомлення, пережити та вивільнити емоції, а також почати розвивати нове відчуття себе. На завершальному етапі проводиться когнітивно-поведінкова та поведінкова терапія, щоб позбутися від некорисного мислення та практикувати нову поведінку [80, с. 297-298].

Огляд досліджень М. Браттона та його колег виявив великий ефект лікування, що свідчить про те, що ігрова терапія ефективна для багатьох проблем. Встановлено, що ненаправлений підхід дає кращі результати, ніж підхід, спрямований терапевтом. Більше того, активне лікування виявилось найбільш ефективним, коли батьки брали активну участь у терапевтичному процесі своєї дитини [54, с. 87-88].

Незважаючи на зростаючу кількість доказів ефективності ігрової терапії, ігрова терапія може не бути прийнятною або обов'язково найкращою формою оцінки та втручання для всіх дітей або проблем. Ретельна оцінка батьками або опікунами перед початком роботи з дитиною, якщо це можливо, має важливе значення, щоб визначити, як краще розуміти дитину та працювати з нею.

У сім'ях, де деякі діти демонструють складні емоції чи поведінку, оптимальне втручання може передбачати роботу насамперед з батьками. Якщо вважається, що дитина піддається ризику заподіяння шкоди, планування безпеки та відповідний захист дитини мають бути пріоритетними та повідомлені відповідним органам. Якщо дитина демонструє симптоми ОКР, дослідницька література передбачає, що в першу чергу слід застосувати поведінкові втручання.

Отже, можна стверджувати, що гра є основою освітнього процесу дошкільників. Саме через гру діти отримують базові настанови та знання, які згодом допоможуть їм сформувати світогляд і плавно переходити від ігрової діяльності до навчальної. У свою чергу, ігрова терапія – це найкращий спосіб налагодити зв'язок із дитиною та можливість дізнатися про її справжній досвід.

1.4. Особливості корекційного впливу ігрової терапії на рівень агресивності у дітей старшого дошкільного віку

За визначенням Д. Ельконіна, «гра є універсальною формою діяльності, в якій відбуваються серйозні поступові зміни в психіці та характері для дитини, гра визначає її підготовку до наступної вікової групи, нових видів діяльності» [11, с. 38-39]. Дитина отримує задоволення від гри, її результат не так важливий. У грі фізичні, психічні та емоційні якості дитини залучаються до творчого процесу, і вона може потребувати соціалізації. Тому, коли дитина грає, вона, можна сказати, повністю «тут і зараз».

Термін «ігротерапія» означає, що існують певні дії, які можна вважати грою. У вітчизняній педагогіці і психології прийнято вважати, що ігри мають особливе значення для розумового розвитку дітей і є основною діяльністю дошкільнят. Гра є універсальною формою діяльності, в якій відбуваються основні прогресивні зміни в психології і характері дитини дошкільного віку, гра визначає її взаємини з оточуючими, готує її до переходу в наступний вік, нові види діяльності. Ось чому ігрова терапія – ігровий підхід до виправлення емоційних і поведінкових розладів у дітей – стає все більш важливою.

За словами О. Ушакової, – «терапевтичні ігри розважають дітей як форма розваги, яка все ж задовольняє потреби дітей у дозвіллі, але насправді вони знімають напругу, допомагають дітям «відпустити» негативні емоції та випустити їх назовні» [26]. Щоб зрозуміти дітей і знайти до них підхід, необхідно дивитися на дітей з емоційної точки зору. У педагогічному словнику ігротерапія визначається як «метод навчання дітей і дорослих з різними

розладами настрою, фобіями, неврозами» [1]. Використання ігор у психопедагогічній практиці демонструє теорію ігрової діяльності, яка найбільш повно розроблена в роботі Б. Ельконіна [26].

М.В. Кисельова характеризує ігрову терапію як «проектування своїх переживань, почуттів, думок і бажань на іграшки та різні речовини, такі як пісок, фарба або вода. Основна мета ігрової терапії – допомогти дитині виразити свої переживання – через гру і творчість активність у вирішенні складних життєвих ситуацій, «інсценованих» або змодельованих під час гри» [33, с. 21-22].

Ефективність ігрової взаємодії залежить від багатьох факторів, Н.П. Аникеева підкреслила, що для них завжди найважливіші основні моменти дитячих ігор, а саме зміст, який задовольняє потребу дитини. Тому один і той самий зміст сприймається дітьми різних вікових груп по-різному [28, с. 24-25]. Тому для психологів, які проводять ігрові заняття, дуже важливо вміти створювати атмосферу прийняття і проявляти емоційне співпереживання, вміти відображати і виражати в максимально точній і зрозумілій формі дитини почуття і переживання, вміти реалізувати досвід дитини щодо усвідомлення власного почуття гідності та самоповаги [79, с. 268-277].

Для ігрової терапії спеціально обладнюється кімната та підбираються іграшки. У цій кімнаті найбільша людина – дитина: тут вона командує ситуацією і собою, тут ніхто не говорить їй, що робити, ніхто не критикує те, що вона робить, ніхто не чіпляється і не дає поради, не підганяє, не втручається в її особистий мир. Під час ігрової терапії діти, отримавши можливість повірити, що всі їхні дії – породження їхніх бажань, і що вони можуть керувати ними, починають вірити в себе, набувають самоповаги, розкриваються та отримують полегшення. Зазвичай дитина з нетерпінням чекає на наступне заняття. І не дивно: приємно почуватися вільною, шанованою людиною, самою собою.

Зазвичай гра триває не більше 30 хвилин. Цього періоду часу достатньо, щоб зберегти інтерес до гри та задовольнити попит на неї. Мінімальний час

створює у дітей відчуття незавершеності та бажання продовжувати гру. Тут різко припиняти це неприпустимо, оскільки це може негативно позначитися на емоційному контакті з дитиною. Частота ігрових занять може бути різною: в гострій фазі неврозу вони проводяться 2-3 рази, в хронічній – 1 раз на тиждень.

Колективна ігрова терапія проводиться з метою отримання дітьми позитивного зворотного зв'язку, розвитку в них вміння безконфліктно взаємодіяти з оточуючими. Можна сказати, що девіз ігрової терапії – «не керувати, але розуміти».

Тому визначають тривалість сеансів ігрової терапії – від декількох днів до місяців [32]. Як вважає Н.П. Аникеева, діагностичні, лікувальні та освітні завдання ігрової психотерапії тісно пов'язані між собою [28, с. 24-25]. Вони реалізуються в спонтанних іграх без певних сценаріїв або режисерських іграх на основі заздалегідь спланованих ігор. Зазвичай останні не містять жорсткого розподілу ролей і допускають багато імпровізацій. Ігри в кеглі та пінбол зі стандартизованими діагностичними процедурами виключаються.

Діагностична функція гри полягає у розкритті переживань, властивостей особистості, стосунків дитини. Гра як природний експеримент розкриває деякі приховані симптоми та тенденції, засоби захисту, конфлікти та способи їх вирішення. Про виховну роль ігрової терапії говорить перебудова міжособистісних стосунків дітей, корекція поганих рис особистості, розширення життєвого бачення і сфери спілкування, формування навичок адаптивного спілкування.

Гра також сприяє розвитку багатьох психічних функцій, включаючи сенсорний і моторний компоненти поведінки. Для забезпечення ефективною та дієвою корекції агресивної поведінки у дітей психологи О.А. Карабанова, А.І. Захаров, Г.В. Бурманська, сформулювали основні принципи, які повинні знати і дотримуватися в ігровій практиці вчителі-практики та психологи [36]:

- 1) Перший принцип – єдність корекції і розвитку. Рішення про необхідність корекційної роботи може бути прийняте лише на основі психолого-педагогічного аналізу внутрішніх і зовнішніх умов розвитку дитини.

2) Другий принцип – єдність вікового та індивідуального розвитку. Корекційна робота передбачає знання основних закономірностей психологічного розвитку, розуміння значення послідовних вікових етапів у формуванні особистості дитини. Існують вікові норми нормального розвитку. Нормальний розвиток означає гармонійний розвиток психології, що відповідає віку дитини. Цей приблизний віковий стандарт багато в чому визначається культурним рівнем суспільства і вимогами соціальної історії.

3) Третій принцип – єдність діагностики і розвитку. Завдання корекційної роботи можна зрозуміти і поставити лише на основі повної діагностики та оцінки найближчих можливих проєкцій розвитку, які визначаються за найближчою сферою розвитку дитини. Корекція та розвиток є взаємнообумовленими.

Онтогенетичний розвиток складний і системний. Діагностичні дослідження дозволяють виявити цілісну системну причинно-наслідкову картину, глибинні зв'язки між ознаками, симптомами окремих захворювань, відхиленнями та їх причинами.

4) Четвертий принцип – операційний принцип корекції. Цей принцип визначає вибір засобів, способів досягнення мети. Принцип роботи ґрунтується на визнанні того, що рушійною силою розвитку є власна активна діяльність дитини, а на кожному етапі є домінуюча діяльність, яка найбільше сприяє розвитку дитини в даний період онтогенезу, тобто розвиток будь-якої діяльності людини вимагає спеціальної підготовки.

5) П'ятий принцип – підхід до корекційної роботи з кожною обдарованою дитиною. Цей принцип означає, що діти, які проходять психологічну корекційну роботу, не повинні вважатися дітьми другого сорту. Коли дитина відчуває, що дорослі їй довіряють і вірять, вона мобілізує рушійну силу розвитку.

Ігрова терапія є найбільш часто використовуваним підходом у роботі з дітьми, тому що вона найбільш наближена до завдань розвитку і застосовна майже до всіх типів розладів поведінки. Дитяча гра є формою «самотерапії», за

допомогою якої можна вирішувати різноманітні конфлікти та проблеми. У відносно безпечних ігрових ситуаціях діти дозволяють собі пробувати різні способи поведінки.

Відома вітчизняна психологиня О.А. Карабанова в якості основного психологічного механізму корекційного впливу гри виділила [35, с. 63-64]:

- моделювання систем соціальних відносин у наочно-моторній формі в особливих ігрових умовах, вивчення їх дітьми та орієнтування в цих відносинах;

- змінену позицію дитини в напрямку подолання когнітивного та особистісного егоцентризму та стійкої ексцентричності, щоб самосвідомість виникала в грі та вдосконалювала соціальні навички та навички вирішення проблем;

- разом з ігровими відносинами утворюють реальні відносини, тобто – рівноправне партнерство та співпраця між дітьми та однолітками, надання можливостей для позитивного розвитку особистості;

- організування поетапних вправи в грі з використанням нових, більш відповідних прийомів для орієнтування дітей у проблемних ситуаціях, їх інтерналізації та засвоєння;

- спрямування організації дитини, виділення пережитих нею емоційних станів, забезпечення їх усвідомлення шляхом словесного вираження і відповідного усвідомлення сенсу всієї проблемної ситуації та формування нових смислів;

- розвиток вміння дитини вільно регулювати діяльність, засноване на поведінковому підпорядкуванні системі правил поведінки персонажів і правилам поведінки в ігровій кімнаті [38, с. 36-37].

Основний зміст ігрової терапії полягає в реагуванні на емоційну напругу та моделюванні різноманітних шляхів вирішення комунікативних проблем у спільному творчому пошуку з педагогами та батьками. Її суть полягає у виявленні невикористаних можливостей розвитку та зміцненні єдності обох сторін, почуття власної гідності та віра в себе як особистість.

Велику роль у корекції агресивної поведінки дітей дошкільного віку відіграють психотехнічні розвантажувальні ігри, спрямовані на зниження внутрішньої агресивної напруги дитини, усвідомлення нею своїх ворожих переживань, набуття емоційної та поведінкової стійкості. Визвольні ігри на кшталт «кидок», «крикун» тощо є каналом вивільнення руйнівної, нестримної енергії у суспільно прийнятній формі.

Аналізуючи роботи Г.В. Бурменського, А.І. Захарова, О.А. Карабанової, О. Філіповської з проблеми психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки дітей дошкільного віку, можна зробити такі висновки [44]:

1) Агресивна поведінка ускладнює адаптацію дітей до умов життя суспільства, викликає негативну реакцію оточуючих, що в свою чергу призводить до підвищення агресивності. Підвищена агресивність у дітей є однією з найсерйозніших проблем не тільки для лікарів, педагогів і психологів, а й для суспільства в цілому. Актуальність даної теми беззаперечна, оскільки кількість дітей, схильних до такої поведінки, стрімко зростає. Для зміцнення здоров'я підростаючого покоління необхідні своєчасні заходи щодо корекції агресивної поведінки дітей. Особливо важливо допомогти дошкільнятам, у яких агресивність ще перебуває на стадії формування.

2) У дошкільних закладах є багато можливостей для своєчасної діагностики агресії шляхом анкетування батьків, тестування дітей, спостереження педагогів, а також підбору комплексу ігрових вправ на основі аналізу отриманих результатів. Компетентні фахівці можуть провести ігрову терапію, основна мета якої – допомогти дітям виразити свої почуття через гру.

3) Підходи до організації ігрових взаємодій для корекції агресивної поведінки дітей дошкільного віку передбачають спостереження за певними факторами та класовими структурами, від яких залежить успішність та ефективність заходу.

Саме тому, можна констатувати, що ігрова діяльність є одним із засобів корекції агресивної поведінки, що відповідає віковим особливостям дітей старшого дошкільного віку. Ігри домінують у житті дитини. У психології та

педагогіці гра як вид діяльності відіграє важливу роль у розвитку дітей дошкільного віку.

Під час гри у дітей розвиваються уявлення про навколишній світ і стосунки між людьми, формуються різноманітні вміння та навички. При цьому в процесі гри діти можуть проявити себе як особистість, висловити свої емоції та ставлення до навколишнього світу, навчитися сприймати ставлення інших людей до себе. Використовуючи ігрову діяльність, слід мати на увазі три виміри: когнітивний, емоційний і вольовий.

При використанні ігрової діяльності для корекції агресивної поведінки старших дошкільників слід обирати ігри, що впливають на зниження і подолання агресивності. Ігровий набір повинен включати: набір, призначений для демонстрації у дітей почуттів гніву та агресії в помірних проявах, під час ігрової діяльності дітей необхідно вчити розрізняти, розпізнавати та контролювати свої емоції та почуття, під час корекційної гри необхідно заохочувати розвиток емпатії, співчуття та довіри, гра необхідна для розвитку навичок спілкування дитини, а також співпраці та взаємодії з однолітками та дорослими.

Засоби ігрової діяльності прийнято поділяти на п'ять груп: мовні, логічні, інформаційні, математичні та матеріальні. Спочатку розглянемо ігрову діяльність кожної групи [44]:

Мовні ігрові інструменти. У грі використовуються два напрямки: природний і штучний. У дитинстві основною формою розвитку мови є гра. Через гру діти можуть розширювати та збагачувати свій словниковий запас і легко сприймати нові слова. Багато спеціальних ігор сприяють розвитку природної мови: «Слово», «Послідовні слова», «Назви загальне слово», «Алфавітні слова», «Вгадай слово», відома гра «Learn» Загалом, у багатьох іграх використовуються інструменти гри зі штучною мовою. Прикладом штучної мови є знайома колода карт, шашок, шахів, нард, тощо. Сюди також можна включити і використання музики на дослідження.

Логічні ігрові інструменти. Більшість ігор вимагає використання логіки, іноді дуже складної. Наприклад, різні уподобання дітей, коли їм потрібно рахувати кроки. У той же час гра в дитинстві має великий вплив і допомогу на розвиток логічних здібностей дітей, тобто здатності до логічного мислення.

Інформаційні ігрові інструменти. Ігри та іграшки завжди були великою підмогою, і останнім часом вони стали більш поширеними за допомогою інформаційних інструментів, якими люди користуються щодня – комп'ютерів, смартфонів і всіляких гаджетів, які мають доступ до Інтернету. Це різні види інформації (книги, медіа, веб-сторінки тощо), які використовуються для цієї гри.

Математичні ігрові інструменти. Математичні інструменти також доступні для ігрової діяльності. Наприклад, їх можна використовувати для підрахунку балів, виконання арифметичних операцій, дій тощо, хоча ці ігрові інструменти використовуються набагато рідше, ніж інші ігрові інструменти.

Матеріальні ігрові інструменти. Використовуючи фізичні ігрові засоби, слід зазначити, що гра повинна бути обмежена (принаймні подумки) простором: шахова дошка, ігровий стіл, кінотеатр, цирк, стадіон, екран комп'ютера, стілець тощо. Якщо говорити про фізичні об'єкти, які використовуються для гри, то їх поділяють на: кошти, жетони, фішки, які спеціально призначені для гри; кошти для розрахунку в імпровізованій грі – обмін предметами в грі, але слід зазначити, що створені для інших цілей матеріальні об'єкти також можна використовувати в іграх [51].

Діти часто використовують підручні предмети з побуту як іграшки для гри. Так, все можна перетворити на іграшку, наприклад, звичайна гілка дерева може бути шаблею, мітла – конем, на якому може стрибати дитина і так далі. Діти дошкільного віку можуть перетворювати будь-що на іграшку або перетворювати одну іграшку на іншу та грати по-новому. Це означає, що є «зміна гри». Під час гри дитина вчиться використовувати різні предмети для різних цілей, головним чином надаючи їм властивостей іншого предмета і таким чином розвиваючи свою уяву. Однак можливості використання

предметів як заміників обмежені: предмети, які діти використовують як замітники, повинні бути якимось загальними і якимось нагадувати іншим, що можливості не безмежні.

На думку психологів, дошкільнята найкраще граються з геометричними фігурами. Під час гри в садочку діти часто використовують звичайні предмети, зроблені не за призначенням (ручки, фломастери, лінійки, олівці тощо). Але діти сприймають їх як іграшки. Коли колекціонування не має ні наукової, ні художньої цінності, це лише гра. Потім зібрані предмети перетворюються на іграшки: марки, банкноти, монети, тощо. Звісно, існують і фізичні об'єкти, спеціально призначені для ігор, але їх не можна назвати «іграшками»: такі як шахівниці – це театральний реквізит.

Отже, засоби ігрової діяльності є ресурсом для дітей дошкільного віку, адже через домінуючу діяльність – гру діти набувають через досвід, відпрацьовують різні моделі поведінки, розуміють світ і самовиражаються.

Висновки до першого розділу

Проаналізувавши наукові дані про проблему агресивності дітей дошкільного віку, можна зробити висновок, що ця проблема пов'язана, на сьогодні з соціально-економічними змінами, що призводять до зростання агресії, оскільки в більшості випадків діти передають і віддзеркалюють емоційний стан дорослих. Для дітей старшого дошкільного віку з агресивною поведінкою характерні низький самоконтроль, занижена самооцінка, низький інтелектуальний розвиток, слабкі комунікативні здібності, підвищена збудливість нервової системи.

Дошкільний вік – важливий період у розвитку дитини, формування її поведінки, світогляду та характеру в майбутньому. Це найважливіший вік для формування особистості. Стрижневим новоутворенням у старших дошкільників є самовідчуття, засноване на емоційно-раціональних оцінках поведінки оточуючих. У дитини є обов'язки, які вона повинна виконувати, виконання цих

обов'язків є самостійним, навчання систематизується, дитина вчиться передбачати наслідки своєї поведінки та реакцію на неї дорослого. Даний вид діяльності – гра є основною діяльністю дошкільнят.

Саме з її допомогою формується розвиток автономної уваги та пам'яті, розумової діяльності та уяви, соціальний розвиток, емоційний розвиток, вольова поведінка. Одним із шляхів корекції агресивної поведінки старших дошкільників є ігрова діяльність. Вона займає центральне місце і є провідною діяльністю для дитини на даному етапі її розвитку. Засоби ігрової діяльності сприяють формуванню різноманітних здібностей. Основний поділ засобів ігрової діяльності: мовні, матеріальні, логічні, інформаційні та математичні. Для ефективної взаємодії рекомендується комбінувати кожен гру з різних видів ігрових засобів, оскільки всі вони необхідні для розвитку дитини.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІГРОВОЇ ТЕРАПІЇ ЯК ЗАСОБУ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Методичне забезпечення вивчення ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку

Наступним етапом дослідження є вибір та описання обраних методів, що входять до діагностичного інструментарію визначеної проблематики дослідження, а саме корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку, за допомогою ігрової терапії.

Експериментальною базою дослідження виступив ДНЗ№ 30 м. Києва. У дослідженні приймали участь 30 респондентів, віком від 5 до 6 років, з них 14 хлопців та 16 дівчат. Розподіл дітей відбувався з урахуванням їх поділу на групи, їх кількість визначалася статутом та правилами освітнього закладу, тому у загальну кількість обраних респондентів увійшли 2 групи дошкільнят віком від 5 до 6 років.

Для виявлення агресивних проявів у поведінці респондентів та подальшої корекції їх поведінкових реакцій, було обрано наступні методики, а саме:

- методика «Самооцінки емоційних станів «Термометр» Н.П. Фетіскіна;
- методика «Шкала агресивності» (П. Орпінас, Р. Франковські);
- методика «Шкала прямої та непрямой агресії» (К. Б'єрквіст);
- методика «Руки» (Е. Вагнер);
- схема спостереження за поведінкою дитини.

Розроблена Н.П. Фетіскіним методика «Самооцінки емоційних станів «Термометр» призначена для виявлення емоційних станів «тут і зараз» (Додаток А). Може використовуватися в навчальній діяльності та

трудовому процесі. Перевагою даної методики є те, що динаміку стану можна швидко зафіксувати. Дана методика фіксує особливості прояву емоційного стану дошкільника та визначає ступінь вираження відповідної шкали (низький, середній та високий рівні). Тестовий матеріал формують та визначають загальні значення за 10 основними шкалами, які описують відповідний емоційний стан дошкільника у відповідний момент «тут і зараз» [34]:

- 1) тривожний;
- 2) радісний;
- 3) світлий (приємний);
- 4) спокійний;
- 5) врівноважений;
- 6) байдужий;
- 7) сумний;
- 8) дрімотний (сонливий);
- 9) знервований;
- 10) пересичений.

Відповідну методику, було подано у вигляді гри, яка дозволила зібрати кількісні матеріали, для обробки даних і при цьому зрозумілою лишилась для обраної категорії дослідження. Респондентам видаються бланки із зображенням «термометра», де зазначені відповідні значення рівнів емоційно стану, на надається роз'яснювальна інструкція від психолога, який проводить відповідний зріз та оцінює емоційний стан дошкільнят на визначений момент. Кожна визначена шкала, має свої параметри, що характеризують її ступінь впливу на респондента у відповідному віці:

– тривожний стан – надмірна тривога, іноді діти бояться не самої події, а її очікування. Вони часто очікують найгіршого. Діти відчувають безпорадність і бояться грати в нові ігри та починати нові заняття. Вони дуже вимогливі до себе і дуже самокритичні. Рівень їхньої самооцінки настільки низький, що такі діти дійсно вважають себе гіршими за всіх, визначають себе як: непривабливі, дурні, незграбні, при цьому відчувають високу потребу до

заохочення та схвалення від дорослих. Для тривожних дітей характерні і фізичні проблеми: болі в животі, запаморочення, головні болі, спазми в горлі, утруднене дихання тощо. Під час проявів тривоги часто відчують сухість у роті, слабкість у ногах, прискорене серцебиття, тощо;

– радісний стан – це прояв стану блаженства або моменту блаженства. Емоційний сплеск людського задоволення. Щастя як постійна емоція – це стан перебування на правильному шляху до мети, коли життя стає відпусткою. Для дітей такі почуття, відповідають їх задоволенню та заохоченню, дитина будучи в цьому стані є більше продуктивною, відчуває себе потрібною близькому оточенню;

– світлий (приємний) стан – цей стан порівнюють із дитячою цікавістю або дослідженню нового. В такому стані діти можуть бути більш збудженими, на шляху до реалізації майбутнього проекту (наприклад, намалювати гарну картину чи скласти швидше за всіх пазл);

– спокійний стан – такий стан допомагає зберігати емоційну стабільність, незалежно від зовнішніх обставин, і завдяки цьому приймати правильне рішення і діяти правильно, у такому стані діти вдало вступають та завершують переможно групові ігри у садочку, при цьому не відчуваючи втому;

– врівноважений стан – якщо говорити про здорове функціонування ЦНС у дитини дошкільного віку, то цей стан є доволі позитивним у формуванні особистості, адже він забезпечує співвідношення процесів збудження і гальмування (врівноваженість-неврівноваженість), при розумінні свого стан дитина може керувати своїми емоційними реакціями, щодо конкретних ситуацій у різних середовищах;

– «байдужий» стан – такий стан іноді називають апатичним (апатія) або характеризують як придушення певних емоцій, таких як: турбота, ажитація, мотивація або пристрасть. При такому стані дітям важко концентруватись на поставлених задачах та вони не вбачають мотивацій аби доводити певні завдання до кінця;

– сумний емоційний стан – характеризується почуттям невігоди, втрати та безпомічності. Діти в стані суму часто стають тихими, менш енергійними і відчуженими, іноді такий стан дорослі можуть сплутати з депресією та відстороненістю;

– дрімотний (сонливий) – дитина в такому стані відчуває загальну слабкість, сухість у роті, спрагу, можлива навіть втрата свідомості. Здебільшого такий стан може виникати коли дитина перенапружилась напередодні і відчула багато різних емоцій, які здебільшого для неї мали негативне забарвлення;

– знервований емоційний стан – можуть називати стресом, адже поведінкові дії є доволі схожими на ті, які відчувають під дією певного стресору. Можуть виникати акти в поведінці, властивої в молодшому дитячому віці, наприклад, смоктання пальців. Дитина не хоче брати участь у сімейних чи шкільних заходах, має часто поганий або пригнічений настрій. Діти, що перебувають у стані стресу, можуть бути більш впертими або сперечатися та вередувати більше, ніж зазвичай. Існують такі види стресу: психологічний (емоційний) стрес (у такому стані дитина часто не знає, ким він є насправді, а також відчуває труднощі у спілкуванні з друзями та родичами, часто причиною емоційного напруження дитини можуть стати сварки батьків або їх розлучення; фізичне напруження дитини пов'язане з впливом на організм дитини зовнішніх і фізичних факторів (холод/спека, інфекція, травма тощо) [49, с. 381-382];

– пересичений емоційний стан – стан психічного пересичення найчастіше з'являється як наслідок стану монотонії, якщо робота не припинялася, у випадку з дітьми якщо гра досить довга без особливого емоційного залучення її членів у гру. Іноді може виникати як емоційне вигорання проявляється в почутті емоційної переповненості та відчуття спустошеності, коли емоційні ресурси людини виснажуються. У такому стані дитина відчуває, що не може докладати зусиль і бажання, як раніше у процесі.

Наступна методика «Шкала агресивності» (П. Орпінас, Р. Франковські) допомагає дослідити прояви агресивної поведінки старших дошкільників, зосередьтеся на її проявах, а саме: прагнення домінувати над іншими,

імпульсивність, неврівноваженість, низький рівень самоконтролю та навички саморегуляції, необдумані вчинки, спалахи роздратування, гніву, сумніви, невпевненість у собі, труднощі з формуванням рішення; нехтування моральними стандартами та кодексами поведінки; відсутність страху, провини та докорів сумління за власні дії; нездатність зрозуміти однолітків та ігнорувати їхній досвід; відсутність децентралізації та здатності поставити себе на місце інших (Додаток Б).

Особливість даної методики дослідження прояву агресивності на даний момент, при чому основні її ознаки враховуються психологом за останні 7 днів. Завдання психолога спостереження за дітьми та оцінка їхніх дій по відношенню до однолітків, аналізуючи: чи вступає у конфліктні ситуації дитина, як проявляє себе у них, як часто це відбувається, чи використовує фізичне насилля дошкільник у ДНЗ. Також дану анкету можна дослідити з двох сторін, як дитина оцінює себе та як вчитель бачить таку поведінку дитини по відношенню до інших, для того, щоб порівняти отримані результати та констатувати об'єктивність оцінки відповідної поведінки дитини дошкільного віку. Для кращого розуміння дошкільнят, було модернізовано дану методику через ігровий елемент. Фоною фігурою була обрана групою іграшка, яка передавалась кожному членові групи поступово і кожна дитина ділилася своїми емоціями, щодо готовності бути в колективні, власної відстороненості, тому саме та відбувається і т.д., деякі діти навіть могли прямо відзначити при усіх членах групи хто виявляє агресію по відношенню до неї і оцінити свою поведінку відповідно до інших, під час цього психолог фіксує у бланку оцінки дитини за анкетною і проставляє свої окремо [30].

Методика «Шкала прямої та непрямой агресії» (К. Б'єрквіст) дозволяє дослідити рівень фізичної, вербальної та непрямой агресії у дітей старшого дошкільного віку. Важливо відзначити, що непряма агресія, досліджувана в класифікації А. Басса згідно з цим підходом, є непрямою вербальною агресією. Важливим аспектом дослідження було те, що, відповідаючи на запитання,

дитина описувала не свою поведінку, а своїх однолітків, що зменшувало ймовірність вибору соціально прийнятних відповідей (Додаток В).

Описуючи різновиди агресії, які вивчає дана методика, слід зазначити, визначення кожного із них:

– фізична агресія – застосування фізичної сили проти іншої людини, тварини або предмета. Приклади фізичної агресії: бійка, удари ногами, ляпаси, нанесення тілесних ушкоджень, пошкодження чужого майна;

– вербальна агресія – агресивна поведінка, яка використовує власні негативні емоції за допомогою тону голосу та інших невербальних компонентів і змісту висловлювань;

– непряма вербальна агресія – дії, опосередковано спрямовані на іншу людину (плітки, злі жарти), і спалахи гніву, не спрямовані ні на кого (крик, тупотіння, стукіт кулаком по столу, грюкання дверима тощо) [41].

Методика «Руки» (Е. Вагнер) це проєктивна методика, призначена для вивчення агресивних установок (Додаток Д). Дану методику можна використовувати для обстеження як дорослих, так і дітей. Тест був розроблений в 1962 році Б. Брайкліном, З. Петровским, Е. Вагнером. Методику названо на честь Е. Вагнера, тому що ідея тесту належить саме йому. Система нарахування балів і коефіцієнти були розроблені Б. Брайкліном та З. Петровским. Стимулом для методики були 10 карток: 9 зображень кінцівок рук і одна порожня картка, при пред'явленні яких просили показати руки і описати свої уявні дії цією рукою.

Зображення відображаються послідовно, одна за одною. Респондентам пропонується відповісти на питання, яку дію, на його думку, виконує намальована рука (точніше, може виконувати людина цією рукою). Дозволяє вказати кілька варіантів дій для картки. Можна розміщувати картки з малюнками де завгодно, кількість варіантів відповідей на картках не обмежена, що може викликати опір у респондентів. В середньому очікуваними є чотири варіанти відповіді, можливо і більше, якщо відповідь одна, то такий результат може бути зафіксованим як низький рівень психологічної активності

досліджуваного. Якщо абсолютна кількість відповідей у кожній категорії представляє «загальний запас» даної поведінкової диспозиції, то відсоткові значення відображають вагу даної поведінкової диспозиції в загальному психічному житті людини. Чим вищий відсоток відповідей у категорії, тим вища ймовірність того, що це проявиться в поведінці, і тим легше активувати тенденцію [29].

Перша мета методики – передбачити явну агресивну поведінку. Термін «прояв» визначається як поведінка суб'єкта, що привертає увагу психолога, тобто відверто визначено прояв агресивної поведінки. Термін «рейтинг ефективності» був створений не для того, щоб передбачити конкретну реакцію, а радше для тенденції передбачити агресивну поведінку респондентами. Розрахунок балів для «прояву» базується на принципі, згідно з яким ймовірність відверто агресивної поведінки зростає за наявності домінантних і агресивних установок.

При обробці отриманих результатів кожна відповідь випробовуваних була віднесена до однієї з 11 категорій, а саме:

1) агресія (Agg) – домінуючою вважається рука, яка завдає шкоди, активно хапає будь-який предмет, виконує агресивні дії (щипнути, ляснути, натиснути на комаху, підготуватися до нападу тощо);

2) директивність (Dir) – рука бере участь у директивних діях: веде, спрямовує, заважає, домінує над іншими (диригує оркестром, дає вказівки, читає лекцію, викладач каже учням: «Ідіть звідси», міліція зупиняє машини тощо);

3) страх (F) – присутність руки у відповіді є жертвою агресивних проявів іншої людини або спробою захистити когось від тіла; може вважатися самозаподіянням. У цю категорію також входять відповіді, які включають тенденцію до заперечення агресії (стиснутий кулак, але не для удару, підняття руки від страху, парировання удару рукою тощо);

4) афектація (емоційність) (Aff) – рука виражає любов і позитивне емоційне ставлення до інших; залучення до дії, вираження прихильності,

позитивного ставлення, доброзичливості (дружнє рукостискання; поплескування по плечу; погладжування рукою тварини, дотики до квітів; обійми тощо);

5) комунікація (Com) – руки беруть участь у комунікативних діях: звертаються до когось, контактують або намагаються встановити зв'язок. Особи, що комунікують знаходяться в рівних умовах (жестикуляція в розмові, мова жестів, напрямки рук тощо);

6) Залежність (Dep) – руки виражають підпорядкованість іншим: беруть участь у комунікативних діях з «підлеглої» позиції, успіх яких залежить від доброзичливого ставлення іншої сторони (прохання; вітання до іншого; учень піднімає руку, щоб поставити запитання; рука для милостині; зупинка проїжджаючої машини тощо);

7) ексгибіціонізм (демонстративність) (Ex) – руки виражають себе різними способами, беручи участь у явних демонстративних діях (говорять «так», милуються нейл-артом, показують тіні на стіні, танцюють, грають на музичних інструментах тощо);

8) інвалідність (Crip) – поранена, деформована, хвора, нездатна нічого робити рукою (поранена рука, хвора або пасивна рука, тощо);

9) активна безособовість (Act) – рука бере участь у діях, які не мають відношення до спілкування, проте рука повинна змінювати своє фізичне положення і прикладати силу (втягувати нитку в голку, писати, шити, їздити, плавати тощо);

10) пасивна безособовість (Pas) – рука знаходиться в стані спокою, або виявляє тенденцію до дії, і це можна робити без присутності іншої людини, але при цьому рука не змінює свого фізичного стану (лежачи, відпочиваючи, мирно витягнута; людина спирається на стіл; спить, висить, чекає, тощо) [56, с. 240];

11) опис (Des) – ця категорія містить описи суперника, але не конкретизує дію, яку він виконує (пухка рука, красива рука, дитяча рука, хвора рука, тощо).

Далі обчислюються такі показники, як:

- схильність до агресивної поведінки;
- особистий дискомфорт;
- схильність до втечі від реальності наявність психопатології.

Для закріплення отриманих даних також було запропоновано використати схему спостереження за поведінкою дитини (Додаток Ж). Можливість використання цього методу в загальній психології взагалі і в дитячій зокрема ґрунтується на методологічному принципі єдності свідомості і діяльності. Оскільки психологія дитини формується і виражається в її діяльності – рухах, мові, міміці і т.д., то за цими зовнішніми проявами і поведінкою можна аналізувати про внутрішні психологічні процеси і стани у дошкільному віці.

Основна характеристика спостереження як методу психологічного дослідження полягає в тому, що дослідник не втручається в процеси психічної діяльності респондентів, вони протікають природно, «як у житті». Така позиція стороннього спостерігача має не тільки позитивні, а й негативні наслідки. Не кожне конкретно задокументоване сприйняття поведінки дітей можна вважати науковим спостереженням. Аби підкреслити науковість та валідизацію дослідження, спостереження повинні бути правильно структуровані. По-перше, необхідно чітко сформулювати мету спостереження, що є завданням дослідження. Як зазначає О.С. Залужний, – «спостерігач, який не ставить перед собою конкретних цілей, подібний до дитини, яка хапає перше, що потрапляє під руку, і маніпулює ним, доки перед нею не з'явиться інший, більш привабливий предмет» [43].

Спостереження має бути систематичним і планомірним. Саме тому було виокремлено основні напрямки дослідження за допомогою схеми спостереження за дошкільнятами на вияв агресивних проявів у ході гри – як методу терапії (Табл. 2.1.).

Таблиця 2.1.

**Основні категорії дослідження поведінки дошкільників
за допомогою схеми спостереження [43]**

Характер відхилення від норм поведінки	Категорії відхилень
Агресивність	фізична
	прихована
	вербальна
	у вигляді загрози
	у міміці
	як реакція на обмеження
	спрямована на себе
Запальність	у фізичних діях
	у мовленні
Негативізм на заняттях	у фізичних діях
	відмови
	у мовленні
Демонстративність	у рухах
	як орієнтація на власний стан і поведінку
Вразливість (емоційна нестійкість)	як реакція на перешкоду
	у міміці
	реакція на оцінку інших
Конфліктність	активна / реактивна
	внаслідок егоцентризму
	як недостатність досвіду
	внаслідок труднощі перемикання
Емоційна відгороджуваність	як відцентрова тенденція
	емоційна поглинання діями
	особливості мовної поведінки

	зоровий контакт
«Дурашливість»	у фізичних діях і в міміці
	реакція на зауваження
Нерішучість	у фізичних діях
	у соціальних відносинах з іншими
	у промові
	реакція на новизну
Страхи	Конкретні
	реакція на новизну
	Соціальні
Тривога	у міміці
	у мовленні
	у рухах
	у взаєминах
Скутість	у рухах
	у мовленні
Загальмованість	у пізнавальної активності
	у зоровому сприйнятті
	у промові
	час реакції
Егоцентричність	ставлення до себе
	Взаємовідносини
	у мовленні
Уникнення розумових зусиль	вільна діяльність
	організовані заняття
Дефіцит уваги	Зосередженість
	зміст допомоги
	Дитині
	у мовленні
Рухове розгальмування (гіперактивність)	планування дій
	темп дій
	тривалість стримування гіперактивності
	тривалість оволодіння станом
Мовне розгальмування	гучність мови
	темп мовлення

	соціальні відносини
Не розуміння складних словесних конструкцій	Плутає або пропускає послідовність дій за словесною інструкцією дорослого
Не розуміння простих словесних конструкцій	Орієнтується на наочний зразок поведінки або дій дорослого, а не на пояснення завдання
«Застрагуюча» поведінка	у рухах
	у мовленні
	Взаємовідносини
	почуття і емоції
	труднощі перемикання
Працездатність	Розумова
	Фізична

На основі такої чи подібної схеми розробляється бланк протоколу, до якого заносяться лише факти здійснення тієї чи іншої реакції чи поведінки. Це дозволяє певною мірою подолати властиві спостереженню як методу наукового дослідження недоліки: суб'єктивність дослідника і труднощі кількісної статистичної обробки отриманих даних. Небезпека суб'єктивізму зростає, якщо дослідник-спостерігач не фіксує свою думку про те, що відбувається в схемі, а висловлює свою думку про те, що відбувається. Такий вибір схеми дає більш ширше розібрати, варіанти поведінки дітей під час ігрового процесу, а саме використовуючи рольові-ігри, де у кожного респондента є своя роль [48].

Отже, відповідність підбраного діагностичного інструменту чітко відповідає забезпеченню вивченню ігрової терапії, як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку. Кожний метод використовується, як один із інструментів гри, що дозволяє не тільки якісно дослідити та визначити агресивні прояви у поведінці, а і кількісно оцінити вірогідність критерії оцінки вияву агресивності у дошкільному віці, що дозволить визначити та констатувати розбіжність або схожість отриманих даних за визначеними методиками за допомогою методів математично-статистичної обробки даних.

2.2. Якісні та кількісні характеристики емпіричного дослідження

Емпірична частина дослідження передбачає зріз серед 30 респондентів за допомогою двох вищезазначених методик, що включає обробку кількісних та якісних характеристик визначених категорій відповідно до обраних методик дослідження. За результатами (Додаток 3) першої методики «Самооцінки емоційних станів «Термометр» Н.П. Фетіскіна отримали наступні показники (Табл. 2.2.):

- тривожний стан – слабка вираженість виявлена у 37 % респондентів, середній рівень – 33 %, високий рівень – 17 % та дуже високий рівень виявлено у 13 % респондентів;

- стан радості – слабка вираженість виявлена у 13 % респондентів, середній рівень – 40 %, високий рівень – 20 % та дуже високий рівень виявлено у 27 % респондентів;

- світлий (приємний) стан – слабка вираженість виявлена у 7 % респондентів, середній рівень – 43 %, високий рівень – 43 % та дуже високий рівень виявлено у 7 % респондентів;

- стан спокою – слабка вираженість виявлена у 10 % респондентів, середній рівень – 30 %, високий рівень – 33 % та дуже високий рівень виявлено у 27 % респондентів;

- врівноважений стан – слабка вираженість виявлена у 17 % респондентів, середній рівень – 33 %, високий рівень – 27 % та дуже високий рівень виявлено у 23 % респондентів;

- стан байдужості – слабка вираженість виявлена у 7 % респондентів, середній рівень – 50 %, високий рівень – 30 % та дуже високий рівень виявлено у 13 % респондентів;

- стан суму – слабка вираженість виявлена у 20 % респондентів, середній рівень – 40 %, високий рівень – 27 % та дуже високий рівень виявлено у 13 % респондентів;

– дрімотний (сонливий) стан – слабка вираженість виявлена у 13 % респондентів, середній рівень – 47 %, високий рівень – 23 % та дуже високий рівень виявлено у 17 % респондентів;

– знервований стан – слабка вираженість виявлена у 23 % респондентів, середній рівень – 47 %, високий рівень – 20 % та дуже високий рівень виявлено у 10 % респондентів;

– стан пересичення – слабка вираженість виявлена у 37 % респондентів, середній рівень – 33 %, високий рівень – 17 % та дуже високий рівень виявлено у 13 % респондентів.

Таблиця 2.2.

**Результати за методикою
«Самооцінки емоційних станів «Термометр» Н.П. Фетіскіна**

№ з/п	Рівень вираженості Шкала (стан)	слабкий		середній		високий		дуже високий	
		к-сть осіб	%	к-сть осіб	%	к-сть осіб	%	к-сть осіб	%
1.	Тривожний	11	37%	10	33%	5	17%	4	13%
2.	Радісний	4	13%	12	40%	6	20%	8	27%
3.	Світлий (приємний)	2	7%	13	43%	13	43%	2	7%
4.	Спокійний	3	10%	9	30%	10	33%	8	27%
5.	Врівноважений	5	17%	10	33%	8	27%	7	23%
6.	Байдужий	2	7%	15	50%	9	30%	4	13%
7.	Сумний	6	20%	12	40%	8	27%	4	13%
8.	Дрімотний	4	13%	14	47%	7	23%	5	17%
9.	Знервований	7	23%	14	47%	6	20%	3	10%
10.	Пересичений	5	17%	10	33%	8	27%	7	23%

Відповідно до проведеної методики можна стверджувати, що більшість респондентів перебувають у стані спокою та відчувають світлі та приємні

переживання під час роботи. Також деякі респонденти відмічали сумний та дрімотний стан, через певну втому та бажання піти додому, де їм більш до вподоби проводити час. 20 % респондентів відзначили високий рівень знервованості, через небажання виконувати такого виду ігрових вправ. 23 % респондентів відмітили високий рівень пересиненого стану, що свідчить про не готовність дітей до методів ігрової терапії, вони відчують себе більш розкутішими і готові до виконання інших більш цікавих ігрових методів. При цьому 13 % відзначили дуже високий рівень тривожності, що свідчить про схвильованість респондентів, які можуть пов'язані з формуванням «синдрому відмінника» – виконати завдання якнайкраще, а також зі збудженням нервової системи дитини у цьому віці, що може провокувати агресивні прояви та фізичні напади на інших [40].

За допомогою методів математично-статистичної обробки даних, а саме за розрахунком χ^2 критерію Пірсона, було висунуто гіпотезу, щодо збільшення рівня знервованості респондентів, що прямопропорційно збільшенню або зменшенню рівня тривожності (Табл.2.3.). Відповідно розрахунків було визначено, що $r = 0,22$ має низьку кореляцію, що свідчить про пряму пропорційність зі збільшення рівня знервованості, збільшується рівень тривожності, значення знаходиться у межах до 1, що підтверджує достовірність отриманих результатів.

Таблиця 2.3.

Розрахунок критерію кореляції r -Пірсона за відповідними парами

№ з/п	Співзалежні пари	К-сть, N	Значення (двостороннє)	Критерій r -Пірсона
1	«знервованість – тривожність»	30	0,91	0,22
2	«врівноважений – спокійний»		0,63	0,24
3	«пересичений – байдужий»		0,46	0,37

4	«дрімотний – байдужий»		0,44	0,24
5	«радісний – світлий (приємний)»		0,77	0,21

Позитивний кореляційний зв'язок χ^2 критерія Пірсона було також встановлено за парами: «врівноважений – спокійний», «пересичений – байдужий», «дрімотний – байдужий» та «радісний – світлий (приємний)», що дозволило підтвердити співзалежність двох основних домінуючих станів серед респондентів. Такі результати описують стан та поведінку дітей під час гри, у грі діти розкриваються по-різному, в свою чергу гра підкреслює самоставлення дитини до себе, оцінюючи себе через певну роль (оцінюючи власну перемогу чи поразку).

Наступна методика «Шкала агресивності» (П. Орпінас, Р. Франковські), що вимірює поведінку дітей, яка може завдати психологічної чи фізичної травми іншим [32]. Шкала дозволяє отримати інформацію про частоту проявів прямих форм фізичної та вербальної агресії та гніву, а також загальний індекс агресивності, щоб уникнути спотворення часу у відповідях, було запропоновано описувати інформацію про поведінку дітей за останні 7 днів. Отримали такі показники (Рис. 2.1.): за показником фізичної агресії виявлено відхилення вище норми у 15 респондентів, що характеризують наявність фізичної сили від інших учасників у групі – це може свідчити, про завдання психологічної чи фізичної травматизації інших учасників у групі. Вербальна агресія виражена у респондентів здебільшого через прояв негативних почуттів: крик, виск та погрожуючі вислови в сторону інших, такі показники вище норми зафіксовано у 47 % респондентів. Непряма агресія зафіксована вище норми у 12 респондентів, що описує певну реакцію на подію «тут і зараз», як спалах люті, який виявляється в лементі, битті кулаками по столу, насмішки та цькування інших тощо. Показник «індекс агресії» загальне значення з групи виражений у 47 % респондентів, це усереднені показники фізичної, вербальної

та невербальної агресії та негативізму, що включає усереднені результати підозрілості, роздратованість та образи накопичені респондентами.

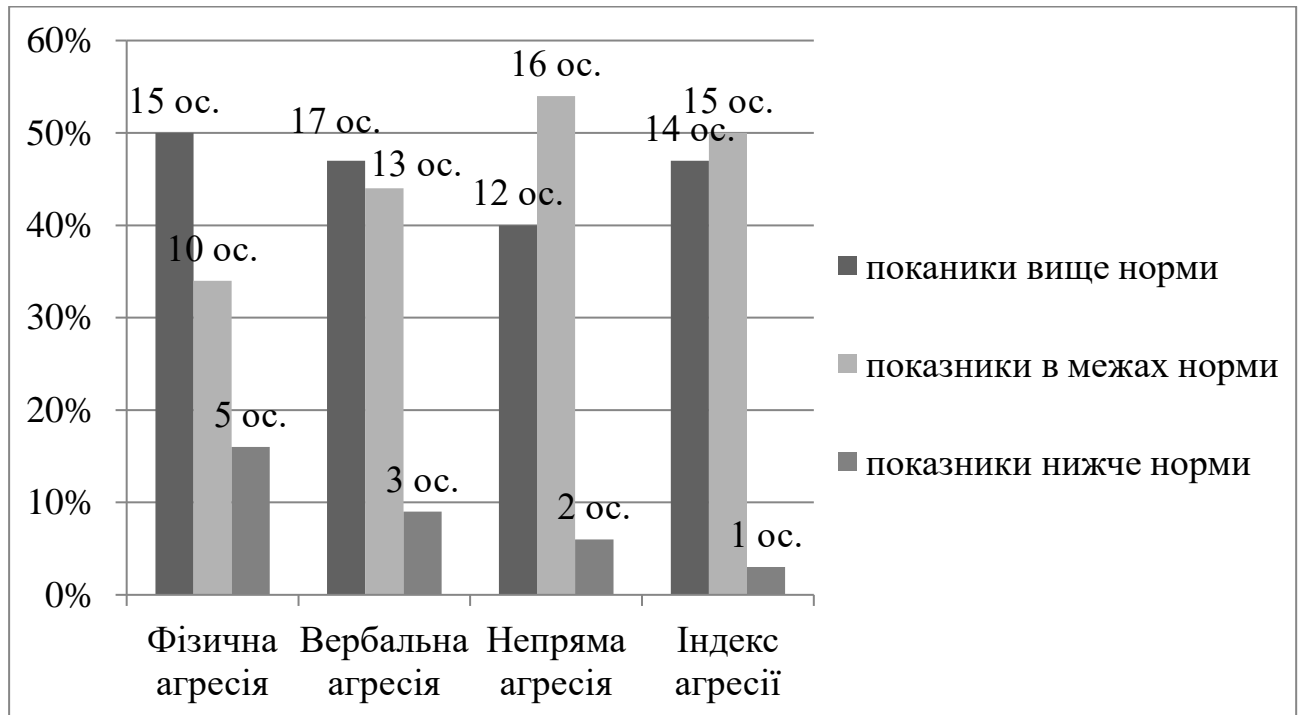

Рис. 2.1. Результати за методикою «Шкала агресивності» (П. Орпінас, Р. Франковські)

За допомогою розрахунку χ^2 критерію Пірсона, запропоновано розглянути гіпотезу, щодо високого рівня агресивності та рівня тривожності респондентів та встановлено – $r = -0,10$ – результат знаходиться у межах норми, що підтверджує обернену залежність чим нижче показник тривожності, тим менше зростає показник фізичної агресії (виявляється в пасивності дій орієнтованих на завдання), що підтверджує достовірність отриманих результатів. Отже, в старшому дошкільному віці відбувається первинне формування особистості дітей, а підвищення агресивності у старших дошкільників формується у процесі гри, через задоволенням або не задоволенням закінченого етапу гри. Стереотипні відповіді дають підстави думати, що діти надмірно обтяжені соціальними нормативними чинниками і набагато більше залежать від умов, у яких вони навчаються та виховуються,

ніж прийнято вважати. Можна припустити, що соціальні очікування присутні у відповідях більшості дітей, маскуючи їхні справжні мотиваційні тенденції (бажання бути кращими).

Результати за методикою «Шкала прямої та непрямой агресії» (К. Б'єрквіст) більш точно описують прояви агресії як прямої так і непрямой (Рис. 2.2.): 12 % респондентів зазначили, що мають високий рівень агресії та однаково розподілений рівень низького та середнього рівня агресії по 44 %, що свідчить про прямий вплив рівня агресивності у групі на те як діти поведуть себе та відстоюють свої інтереси у групі.

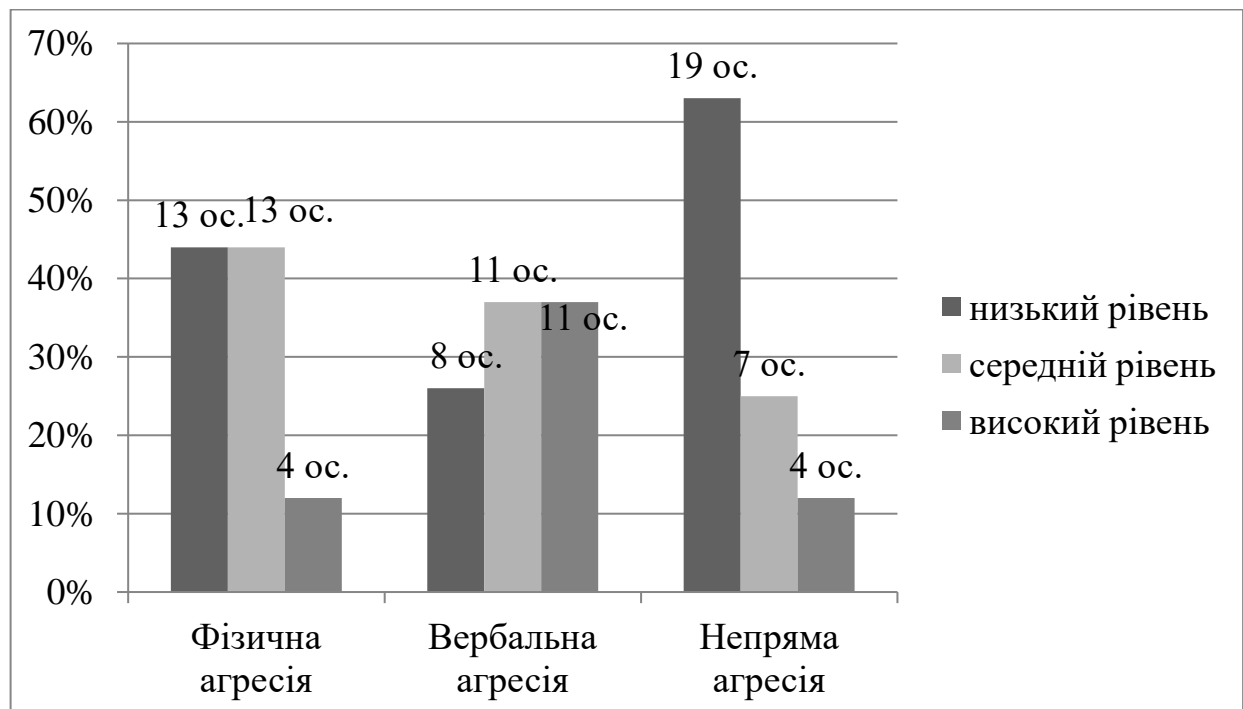

Рис. 2.2. Результати за методикою «Шкала прямої та непрямой агресії» (К. Б'єрквіст)

Рівень вербальної агресії дещо вищий ніж рівень фізичної агресії: низький рівень виявлено у 26 % респондентів, середній та високий рівень розподілені також в однаковій кількості у 37 % респондентів, такі дані можуть свідчити про вікові прояви серед дітей, коли вони вже самостійно відстоюють власну думку і можуть дати відсіч кривднику, тому й поведуться доволі

агресивно. Для перевірки чи однакова частота та зустрічається в емпіричному дослідженні було проведено розрахунок критерію Пірсона для визначення показників за першою та другою методиками високого рівня прояву агресивності. Було встановлено, що $r = 0,21$ – це підтверджує пряму залежність показників, що доводить достовірність дослідження.

Високий рівень непрямой агресії дорівнює високому рівню фізичної агресії, що виявлено у 12 % респондентів здебільшого такі діти, з одного боку, сміливі та рішучі, наважуються ризикувати, з іншого – емоційно чутливі, залежні від поведінки інших, прагнуть привернути увагу інших та прагне чуттєвих насолод і розваг. Часто вони відчувають огиду і ворожість до тих, хто намагається хоча б певною мірою контролювати їх поведінку, змушуючи їх залишатися в соціально прийнятних межах. Водночас такі діти можуть проявляти агресію по відношенню до широкого кола людей, які жодним чином не заважають їхнім інтересам і не зачіпають самооцінку. Агресивність цих трьох груп зумовлена дисгармонійністю їхньої особистісної структури, і усунення цього дисонансу потребує тривалої психологічної корекції. Причина агресії майже завжди зовнішня, що проявляється у дисфункціональних сім'ях [55]. Багато дітей ростуть у сім'ях, де їхні батьки поведуться агресивно. Іноді дорослі надто поступливі та безпорадні, коли діти демонструють агресивну поведінку, що може провокувати високі показники за рівнем агресивності серед дітей.

Наступна методика «Руки» (Е. Вагнер) розглядається з 11 основних позицій, які вказують на загальний рівень прояву агресивності. Високі показники виявлено у 34 % респондентів, при цьому усі 6 осіб відмічають такі категорії, як: «агресія» та «вказівка», що може бути пов'язане з проблемою побудови стосунків респондентів з оточенням, не вміння пристосовуватись до оточення (Табл. 2.4.). Такі показники часто свідчать про гіперактивність дітей у цьому віці, такий синдром іноді називають – «синдромом дефіциту уваги», частіше зустрічається у хлопчиків, ніж у дівчат, що підтверджують і отримані результати 42,5 % виявлено – у хлопців та 25 % у дівчат.

Результати за методикою «Руки» (Е. Вагнер)

Рівні прояву	Загальна к-сть	%	Прояви агресивності за статевою ознакою			
			дівчата	%	хлопці	%
високий рівень	10	34	4	25	6	42,5
в межах норми	17	56	10	62,5	7	50,0
низький рівень	3	10	2	12,5	1	7,5
Σ	30	100	16	100	14	100

Деякі респонденти виділяють для себе такі категорії, як: «страх», «емоційність», «комунікація» і «залежність», що відображає схильність до дій, спрямованих на пристосування до соціального середовища, при цьому менш імовірна агресивна поведінка, яка знаходиться у межах норми у 56 % респондентів (з них 10 дівчат та 7 хлопців). Відповіді, що відносяться до категорій «демонстративність» (ексгибіціонізм) та «інвалідність», не враховувалися при оцінці ймовірності агресивних проявів, тому їх роль у цій сфері поведінки не може бути точною, а відповіді можуть лише висвітлити мотиви агресивної поведінки серед дітей. Категорії «активна безособовість» та «пасивна безособовість» також не були включені в аналіз, оскільки їхній вплив на агресивну поведінку був неоднозначним.

Для дослідження розбіжності даних було застосовано t-критерій Ст'юдента для незалежних вибірок, що дозволило встановити:

– непарний t-критерій Ст'юдента застосовано для показника «фізична агресія» за двома різними методиками дорівнює $t_{\text{емп.}} = 4,5 > t_{\text{крит.}} = 2,66$ при рівні значимості $p \leq 0,01$ – що вказує на результати, які перебувають у зоні значимості – це й доводить достовірність отриманих результатів;

– непарний t-критерій Ст'юдента застосовано для показника «вербальна агресія» за двома різними методиками дорівнює $t_{\text{емп.}} = 3,4 > t_{\text{крит.}} = 2,0$ при рівні значимості $p \leq 0,05$ – що вказує на результати, які перебувають у зоні значимості – це й доводить достовірність отриманих результатів;

– непарний t-критерій Ст'юдента застосовано для показника «непряма агресія» за двома різними методиками дорівнює $t_{\text{емп.}} = 6,1 > t_{\text{крит.}} = 2,66$ при рівні значимості $p \leq 0,01$ – що вказує на результати, які перебувають у зоні значимості – це й доводить достовірність отриманих результатів;

– непарний t-критерій Ст'юдента застосовано для порівняння залежності показників високого рівня «вербальної агресії» та «стану тривожності» за двома різними методиками дорівнює $t_{\text{емп.}} = 129 > t_{\text{крит.}} = 2,66$ при рівні значимості $p \leq 0,01$ – що вказує на результати, які перебувають у зоні значимості – це й доводить достовірність отриманих результатів;

– непарний t-критерій Ст'юдента застосовано для порівняння залежності показників високого рівня «фізичної агресії» та «стану знервованості» за двома різними методиками дорівнює $t_{\text{емп.}} = 99,8 > t_{\text{крит.}} = 2,66$ при рівні значимості $p \leq 0,01$ – що вказує на результати, які перебувають у зоні значимості – це й доводить достовірність отриманих результатів;

Отже, за математичними розрахунками можна стверджувати, що значення отримані в діагностичному інструментарії є достовірними та відповідають зазначеним параметрам умовою дослідження.

За допомогою схеми спостереження за поведінкою дитини було встановлено, що у агресивних дітей, домінує фізична, прихована та вербальна агресія у вигляді: шкоди майну в садочку, образливих слів, нецензурної лексики, замаху на інших при цьому просто як форма залякування і т.д.), також було виявлено у деяких дітей аутоагресивну поведінку (агресію спрямовану на себе) у вигляді: кусання нігтів, щипання себе і т.д.

За показником «запальність» майже у всіх дітей зафіксовано, у фізичних діях (кидання предметів чи іграшок, іноді плювання) та у мовленні (різкі викрики, використання ненормативної лексики). У дітей з високим рівнем демонстративності домінують орієнтації на власний стан та поведінку у вигляді привернення уваги на себе, робити щось наперекір та спостерігати за реакцією інших, або ж активні рухи – повернення спиною, тупотіння ногами, показування язика і т.д. Також діти відзначають дефіцит уваги, розосередженні на заняттях, просять повторити багато разів завдання, часто просять продублювати слова в дії.

Показник «вразливість» (емоційна нестійкість) виражена через реакцію на перешкоду (у грі діти ображаються якщо програли), у міміці (через невдоволений вираз обличчя) та оцінка інших (може болісно реагувати на зауваження та підвищення тону у розмові). Гіперактивність проявляється через темп дій, завершує роботу швидше за всіх, швидко збуджується і повільно заспокоюється під час рухової гри.

Отже, відповідно до аналізу експериментальної частини дослідження встановлено, що у певному віковому проміжку, а саме 5-6 років керуються основними правилами гри, але при цьому орієнтація зміщена на себе як на самотійну особистість, яка готується до нового етапу свого становлення – навчання у школі. Прояви агресивної поведінки дитини, можна відслідкувати за допомогою сюжетно-рольової гри, при чому кожна дитина по своєму виявляє власну індивідуальність перебуваючи у різних емоційних станах та використовуючи типові для дитини моделі поведінки у грі як з однолітками, так і з ведучим (керівником) ігрового процесу.

2.3. Рекомендації щодо зниження рівня агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку

Агресивна поведінка є одним із найпоширеніших порушень у дітей 5-6 років, оскільки це найшвидший і найефективніший спосіб досягнення мети.

Є багато факторів, які впливають на агресивну продуктивність, але основні з них:

- стилі виховання в сім'ї (гіперопіка та гіпоопіка);
- прояв насильства в родині;
- нестабільна соціально-економічна ситуація в країні (сім'ї);
- особистісні характеристики людини;
- соціокультурний статус родини;
- материнська деривація;
- соматичні захворювання або захворювання головного мозку [58].

До ознак агресії відносяться: впертість, дратівливість, нервозність, лють, праведне обурення, спроби образити інших, приниження гідності, напористість, егоцентризм (нерозуміння інтересів інших), самовпевненість, завищена самооцінка.

Агресія – це інстинктивна риса, яка характеризує кожного з нас. Основне призначення – самозахист і забезпечення умов виживання. Поступово, вбираючи соціальний досвід вдома, дошкільного та шкільного віку, у дитини формується здатність до цивілізованого життя, з агресивними проявами. Але, на жаль, соціалізація агресії не завжди набуває безпечної форми. Агресивна поведінка заважає їм формувати та підтримувати стосунки з іншими.

Старшим дошкільникам може не вистачати аутичного контролю, необхідного для мирного вираження гніву та природного вираження гніву, б'ючи або навіть кусаючи, коли розчаровані, вони можуть агресувати ще дужче. Тимчасові виплески емоцій (істерики) – це нормально, але на поведінку дитини можуть вплинути деякі речі [50, с. 183-185]:

1) Діти повинні вивчати правила дому. Діти не знають правил дому, поки їм не скажуть, тому це один із важливих обов'язків батьків. Маленьким дітям часто дуже цікаво торкатися та досліджувати, тому якщо є цінні речі, яких батьки не хочуть, щоб діти торкалися, їх слід заховати або прибрати. Подумайте про те, щоб створити окрему зону в будинку, де діти зможуть грати

з книжками чи іграшками. Щоразу, коли дитина порушує важливе правило, це потрібно негайно придушити, щоб зрозуміти, що вона зробила не так.

2) Попередження переоцінені (завжди ефективніше закріпити бажану поведінку та навчити дитину іншій поведінці, ніж говорити дитині «зупинись або...»). Ви можете сказати їй, що наступного разу, коли вона буде голодна, вона повинна про це повідомити Вам.

3) Здорові розваги (якщо дитину навчили реагувати іншими способами, немає нічого поганого в тому, щоб час від часу відволікати її або спробувати інший підхід, якщо дитину не підкупити цукерками, щоб вона поводитися інакше – зміщувати центр уваги дитини).

4) «Візьміть себе під контроль» (батькам слід, пам'ятати, що маленькі діти народжуються з низьким рівнем самоконтролю: їх слід вчити не бити й не кусати, коли гніваються, і вербалізувати свої почуття самостійно і зрозуміло).

5) «Ми один одного не б'ємо». Батькам слід уважно стежити за дітьми, коли вони сваряться з однолітками. Якщо розбіжності незначні (я можу триматися на відстані й дозволити дітям вирішити це самостійно). Однак, якщо діти продовжують битися, коли їм кажуть зупинитися, або якщо одна дитина втрачає контроль над своїм гнівом і нападає або кусає іншу, вони повинні втрутитися. Дитину потрібно відтягнути вбік і тримати окремо, поки вона не заплаче. Якщо сварка дуже жорстока, батько повинен закінчити гру і дати зрозуміти, що не має значення, хто її «почав», що не існує причин намагатися завдати шкоди іншим. Ви повинні пам'ятати:

- якщо дитину постійно критикувати – вона навчиться ненавидіти;
- якщо дитина живе з ворожістю, вона вчиться бути агресивною;
- якщо дитину дратувати, вона замкнеться;
- якщо дитина росте і її лають, вона починає жити з почуттям провини [53, с. 3-7].

І обернено:

- якщо дитина живе з толерантністю, вона вчиться приймати інших;
- якщо дитину заохочувати, вона починає вірити в себе;

- якщо дитину хвалять, вона навчиться бути вдячною;
- якщо дитина росте в чесності, вона вчиться бути справедливою;
- якщо дитина живе безпечно, вона вчиться довіряти іншим;
- якщо дитину підтримують, вона вчиться цінувати себе [28].

6) Не воювати, говорити (батьки повинні навчити своїх дітей твердо говорити «Ні», відвертатися або шукати компроміси, а не сперечатися. Наприклад, батьки можуть навчити своїх дітей придушувати сварку словами – більш ефективно та ввічливо, – а не за допомогою фізичного насильства).

7) «Правило відмінно» (батьки повинні хвалити дитину за хорошу поведінку та допомагати їй, пояснюючи її поведінку, коли вона використовує тактику, як дорослий, замість того, щоб бити чи кусати. Завжди закріплюйте поведінку та хваліть дитину, коли вона ніжна, добра та поводить себе гідно.

8) Відпочинок в порядку. Немає нічого поганого у використанні перерв за неадекватну поведінку дитини і їх можна використовувати після першого року.

9) Батьки повинні стежити за своєю, коли вони поруч зі своїми дітьми: один із найкращих способів навчити хорошій поведінці – це самоконтроль батьківської поведінки. Якщо вони виражають свій гнів тихо, мирно, діти, швидше за все, сприйматимуть їх приклад як зразок.

10) Батьки повинні бути сильними. Батьки не повинні почуватися винними, не кажучи вже про вибачення, якщо їхня дитина потребує покарання. Якщо у дитини складний настрій, вона буде переконувати себе, що насправді вона права, а батьки «погані». Хоча дисциплінування дітей ніколи не приносить задоволення, це необхідна частина виховання, і у батьків немає причин почуватися винними. Дитина повинна розуміти, коли вона не права, і важливо навчити її відповідати за свої вчинки та приймати наслідки [18].

Багато батьків думають, що дисципліна і покарання – це одне й те саме, але це не так. Дисципліна – це спосіб навчитися та підтримувати хороші стосунки між батьками та дітьми. Дисциплінуючи, батьки повинні хвалити своїх дітей і скеровувати їх твердим тоном, щоб покращити поведінку своїх

дітей. Покарання має негативний характер, і батьки накладають неприємні наслідки, коли дитина щось робить або не робить. Покарання є частиною дисципліни, але лише невеликою її частиною. Встановлення обмежень є набагато кращим методом покарання. Більшість дітей реагують на чітке, спокійне та тверде встановлення меж, але якщо дитина протягом кількох тижнів стає вкрай агресивною і батьки не можуть впоратися з її поведінкою, пора звернутися до психолога. Ознаки тривоги включають:

- самоушкодження або травмування інших дітей (сліди від зубів, синці, травми голови);
- агресію проти батьків або інших дорослих;
- відправлення додому з майданчика;
- батьки побоюються за безпеку інших дітей [57].

Найважливішим тривожним сигналом є частота істерик. Іноді діти з проблемами поведінки почуваються добре протягом кількох днів чи тижнів і навіть поведуться добре протягом цього часу, і може пройти місяць, перш ніж вони знову погано поведуться. Якщо кілька методів показали свою ефективність у винагородженні за хорошу поведінку та стримуванні поганої поведінки, їх можна використовувати для створення підходу, який працює як вдома, так і поза ним. Прогрес може бути повільним, але така програма є успішною, якщо її розпочати. Батьки повинні пам'ятати, що найкращий спосіб запобігти агресивній поведінці – створити стабільне, безпечне середовище для своєї дитини [71].

Створенню безпечного середовища сприяють основні принципи спілкування з агресивними дітьми, які є ефективними для батьків:

1) Пам'ятайте, що заборона і підвищення голосу – найменш ефективні способи подолання агресії. Тільки зрозумівши причини агресії та усунувши їх, можна сподіватися, що дитина стане менш агресивною.

2) Направлення агресії на інші об'єкти (можна попросити дитину вдарити подушку або зірвати «портрет» ворога, і агресія в реальному житті на даний момент зменшилася).

3) Приклад особистого зразка ефективної поведінки (не змушуйте дитину втрачати самовладання).

4) Важливо, щоб дитина завжди відчувала, що ви її любите, цінуєте і приймаєте (не соромтеся просити про допомогу або пошкодувати Вас, вона побачить, що Вам потрібно і важливо це).

Деякі діти під впливом дорослих здатні тривалий час стримувати свої агресивні пориви («Недобре сваритися! Забудь!»), навіть коли інші впливають на їхній характер. Проте ніхто не вчив не чути образи на свою адресу. Результатом є те, що така витривала дитина час від часу має сильні емоційні спалахи. І якби вона в такому стані вдарила іншого, то не дивно, що він міг отримати поранення.

Агресивні прояви можна усунути за допомогою спеціальних вправ. Наприклад, навчіть дитину в момент імпульсивності зосереджуватися на своїй руці і навмисне стиснути кулак з максимальною напругою. Високий тиск обов'язково зміниться розслабленням м'язів. Якщо агресія не зникає, то, принаймні, стає керованою. Агресивним дітям також допомагає психофізична підготовка. Техніка виконання вправи «Левітація рук» дозволяє знизити загальний рівень агресивності та навчитися керувати собою в кризових ситуаціях.

Практичні поради, щодо проживання агресії у старшому дошкільному віці [74]:

1) Вправа «Чарівний мішечок». Його можна зробити з будь-якого матеріалу. Було б чудово, якби до його створення залучили дітей. На сумці має бути зав'язка, щоб її закривати. Сумку можна замінити спеціальною коробкою, яка закривається. Під час хвилювання не варто намагатися заспокоїти дитину і придушити її спалахи. Краще дати можливість викрикнути прийнятним способом. Домовтеся з дитиною, якщо потрібно, вона може покричати на сумку, якщо захоче, а потім сумку потрібно застібнути. Відкладіть сумку, і дитина буде говорити спокійно – це правило теж варто обговорити заздалегідь. Зберігайте сумку і використовуйте її тільки за призначенням.

2) «Зла картина». Найкраще разом з дитиною підготувати картинку, на якій зображені злість, агресія, гнів. Зображення можуть бути будь-якими образними або абстрактними. Можна використовувати ілюстрації з журналів і газет. Уже на етапі підготовки дорослі за допомогою почуття гумору можуть перетворити майбутні спалахи гніву на гру. Покладіть такі заготовки для малювання в легкодоступне місце. Під час агресивних спалахів нехай Ваша дитина використовує «шедеври». Картину можна зім'яти і кинути в куток, рвати, різати, кусати, наступати на неї і грати зі зім'ятими аркушами у футбол. Поступово дитина почне заспокоюватися. Вимагайте, щоб робота була видалена з картини та викинута на смітник. Зазвичай після закінчення такого заняття дитина починає отримувати задоволення від захоплюючої гри і закінчує її в гарному настрої [69].

3) «Тихий помічник». Ця вправа найкраще підходить для дітей, які схильні до бійки і відбирають особисті речі у друзів. Нехай дитина б'є подушку, коли вона розлючена. У домашніх умовах можна використовувати подушки, боксерські груші, надувні молотки тощо.

4) «Лісоруб». Ця вправа дає можливість зняти фізичну та емоційну напругу та отримати радість. Проводити після «сидячої» діяльності. Подумайте про можливість забезпечити вільний простір для зручного «рубання дров». Обговоріть з дитиною, як рубати дрова, тримати сокиру, де стояти, як краще розставляти поліна. Забезпечте якомога більше дров, не залишаючи каменя на камені. Було б чудово, якби рухи «маленького агресора» супроводжувалися звуком: «Гей!», «Ха!» або іншими. Ви можете «рубати дрова» уявними сокирами, булочками, шматками газет, старими шпалерами тощо.

5) «Водні війни». Чудово знімають напругу різноманітні водні бої та змагання. Ви можете створювати паперові човни і «битися» з ними, приводячи в рух кораблі свого флоту повітрям, що продувається через труби «агресора». Повітряні кулі та пластикові кульки можна надувати через воду диханням. Ви граєте в водний більярд, відбиваючи інші кулі на воді. У ці ігри можна грати поодиночі, парами або невеликими групами.

Отже, період старшого дошкільного віку є сенситивним для формування основи колективістських якостей і гуманного ставлення до оточуючих. Якщо основа цих якостей не буде сформована до шкільного віку, може виродитися вся особистість дитини, і цю прогалину буде важко заповнити. Але в дошкільному закладі можуть створюватися умови, не сприятливі для дитячого розвитку, в яких вплив середовища стає «патологічним» у розвитку особистості, оскільки обмежує її. Ось чому раннє виявлення та попередження конфліктів, нещастя та перепадів настрою серед дітей є таким важливим.

Висновки до другого розділу

Викликають велике занепокоєння агресивні прояви в поведінці сучасних дітей, які в будь-якому стані визначають їхній майбутній статус і напрямок руху – напрямок розвитку чи регресу. Тому вивчення особливостей дитячої агресивності та розробка методів корекції є одним із актуальних завдань сучасної психологічної науки. Зростання агресивних нахилів людей відображає одну з найбільших проблем сучасності.

Агресивна поведінка та її прояви у дошкільному закладі все більше хвилюють батьків, вихователів та психологів, у певній групі дітей агресивність зберігається та розвивається, виливаючись у стійкі риси особистості. Враховуючи важливість гуманізації та демократизації всієї освітньої системи, включно з державною дошкільною освітою, вкрай необхідно з перших років життя формувати у дітей моральні цінності, які допоможуть їм протистояти посиленню соціального насильства в майбутньому. комерціалізації, виховувати їх у толерантності, мирі та співпраці.

Агресія – це енергія долати, боротися, відстоювати свої права та інтереси. Ця сила необхідна дитині, щоб протистояти перешкодам для досягнення своїх цілей. За межі норми виходить не сама агресивна поведінка, а неприйнятні її прояви: звичка кричати, злитися, битися. Тому основне завдання є навчити дитину виражати свої негативні емоції: гнів, образу, неприйняття. Саме через

те, що дитину свідомо не вміє виражати протест проти значимих осіб (батьків чи вихователів), у неї може розвинутися «безпредметна агресія»: перекидання почуття гніву на більш слабкі та безпечні об'єкти – дітей, тварин, інші знайомі для неї об'єкти. Підвищена неспокійність також може бути викликана фізичними або психологічними проблемами дитини, які виснажують її і підвищують її збудливість та імпульсивність.

Підсумовуючи, можна побачити, що якісний та кількісний аналіз експериментальних даних, отриманих у ході експерименту, засвідчив доцільність запропонованих практичних рекомендацій, щодо зниження рівня агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку та є ґрунтовною передумовою для подальшого дослідження та розробки спектру корекційних заходів спрямованих на роботу як і з дітьми так і з батьками.

ВИСНОВКИ

Дошкільний вік є особливо важливим періодом розвитку, оскільки це перший вік розвитку дитини. На цьому етапі виникають досить складні стосунки, які суттєво впливають на розвиток особистості дитини при спілкуванні з однолітками. У дошкільному віці світ дитини часто нерозривно пов'язаний зі світами інших дітей. У міру того, як дитина росте, це стає все більш важливим для її стосунків з однолітками. Зрозуміло, що спілкування дитини з однолітками – це особлива сфера її життя, яка досить сильно відрізняється від спілкування з дорослими. Дорослі, які знаходяться поруч, зазвичай уважні і доброзичливі, оточують її теплом і турботою, навчають певним вмінням та навичкам. У дітей нижчий рівень уваги та доброзичливості, вони часто менш готові допомагати, підтримувати та розуміти своїх однолітків. Вони можуть турбувати інших, відбираючи іграшки та ігноруючи плач та сльози. Проте спілкування з іншими дітьми приносить дошкільнятам неперевершену радість.

Відповідно до зазначених завдань дослідження було встановлено:

1) На основі теоретико-методологічного аналізу літератури досліджено проблематику агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку проблема пов'язана, з соціально-економічними змінами, що призводять до зростання агресії, оскільки в більшості випадків діти передають і віддзеркалюють емоційний стан дорослих. До ознак агресії відносяться: впертість, дратівливість, нервозність, лють, праведне обурення, спроби образити інших, приниження гідності, напористість, егоцентризм (нерозуміння інтересів інших), самовпевненість, завищена самооцінка. Для дітей старшого дошкільного віку з агресивною поведінкою характерні низький самоконтроль, занижена самооцінка, низький інтелектуальний розвиток, слабкі комунікативні здібності та підвищена збудливість нервової системи. Новоутворенням у старших дошкільників є самовідчуття, засноване на емоційно-раціональних оцінках поведінки оточуючих. У цьому віці дитина вчиться передбачати

наслідки своєї поведінки та реакцію на неї дорослого. Основною діяльністю дошкільнят є гра.

2) Основні елементи методу ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку прийнято поділяти на п'ять груп: мовні, логічні, інформаційні, математичні та матеріальні. При використанні ігрової діяльності для корекції агресивної поведінки старших дошкільників слід обирати ігри, що впливають на зниження і подолання агресивності. Ігровий набір повинен включати: набір, призначений для демонстрації у дітей почуттів гніву та агресії в помірних проявах, під час ігрової діяльності дітей необхідно вчити розрізняти, розпізнавати та контролювати свої емоції та почуття, під час корекційної гри необхідно заохочувати розвиток емпатії, співчуття та довіри, гра необхідна для розвитку навичок спілкування дитини, а також співпраці та взаємодії з однолітками та дорослими.

3) Експериментально дослідили використання ігрової терапії як засобу корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку для цього нами було обрано методики, які було модернізовано у ігровому форматі для програвання та аналітичної оцінки з дітьми. Вибірку дослідження склали 30 респондентів, віком від 5 до 6 років, з них 14 хлопців та 16 дівчат. За результатами було встановлено, що 20 % респондентів відзначили високий рівень знервованості, 23 % респондентів відмітили високий рівень пересиненого стану, 13 % відзначили дуже високий рівень тривожності. За допомогою критерію Пірсона було проведено розрахунки за парами «знервованість – тривожність» ($r = 0,22$); «врівноважений – спокійний» ($r = 0,24$); «пересичений – байдужий» ($r = 0,37$); «дрімотний – байдужий» ($r = 0,24$) та «радісний – світлий (приємний)» ($r = 0,21$), що підтверджує залежність домінуючи станів в парах.

За шкалою агресивності дітей старшого дошкільного віку було встановлено, що 50 % мають високий рівень фізичної агресивності, 47 % вербальної та показники вище норми 40 % виявлено за критерієм непрямої

агресії. Критерій Пірсона показав обернену залежність при $r = -0,10$ (чим нижче показник тривожності, тим менше зростає показник фізичної агресії). Враховуючи наявність двох методів оцінки за однаковими критеріями було проведено розрахунок показників за першою та другою методиками високого рівня прояву агресивності та встановлено $r = 0,21$ що підтверджує пряму залежність показників. Було виявлено «синдромом дефіциту уваги» 42,5 % – у хлопців та 25 % у дівчат, що є типовим для даного віку дітей. За допомогою критерію Ст'юдента було проведено розрахунки для незалежних вибірок та встановлено для: «фізична агресія» ($p \leq 0,01$), «вербальна агресія» ($p \leq 0,05$), «непряма агресія» ($p \leq 0,01$), «фізична агресія» та «стану знервованості» ($p \leq 0,01$), «вербальна агресія» та «стану знервованості» ($p \leq 0,01$), що підтверджує значимість отриманих результатів. За допомогою схеми спостереження за поведінкою дитини було встановлено, що у агресивних дітей, домінує фізична, прихована та вербальна агресія. Основні показники у більшості дітей виявлено такі: запальність, вразливість (емоційна нестійкість) та гіперактивність.

4) Розроблені рекомендації, щодо зниження рівня агресивності у дітей старшого дошкільного віку включають особливості поведінки батьків з дитиною, адже основне середовище виховання є сім'я. Старшим дошкільникам може не вистачати аутичного контролю, саме тому ця функція має бути покладена на батьків та адекватно усвідомлена ними та внесена в життя дитини, через правила. Також існує ряд практичних порад, щодо проживання агресії у старшому дошкільному віці, які було наведено у роботі аби допомогти краще дитині вийти на шлях соціалізації, попередити потенційні конфліктні ситуації та вибудувувати в подальшому гармонійні стосунки з оточенням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрющенко Т.К. Формування здоров'я збережувальної компетентності у дітей старшого дошкільного віку: методичний посібник. Тернопіль. 2018. 120 с.
2. Ашиток Н.В. Формування морально-ціннісних орієнтацій у дітей дошкільного віку на матеріалі дитячої літератури. *Людинознавчі студії*. Випуск 5/37. Київ. 2018. С. 4–11.
3. Бичковська Г.К. Агресивна дитина. Запобігання та обмеження проявів. *Психолог*. №5/6. Київ. 2018 С. 32–34.
4. Біркова І.І. Оволодіння навичками саморегуляції. Опанування агресивних проявів у поведінці: заняття з елементами тренінгу. *Психолог*. № 21/22. Київ. 2019. С. 27–29.
5. Васильєва О.В. Жорстоке поводження з дітьми. Профілактика та уникнення. *Психолог*. №35–36. Київ. 2020. С. 8–11.
6. Вечірko Н.М. Профілактика насильницької, жорстокої й агресивної поведінки : заняття з елементами тренінгу. *Наш край*. № 9/10. Львів. 2019. С. 16–25.
7. Вольська М.М. Причини виникнення агресивної поведінки у дошкільному віці. *Психологія молодшого школяра*. Житомир. 2019. С. 23–26.
8. Гаримович Е.З. Корекційна робота з агресивними дітьми. *Дефектолог*. №11 (лист.). Київ. 2019. С. 55–57.
9. Голінська Т.Д. Арт-терапевтичні впливи на особистість дитини. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. №6. Харків. 2018. С. 16–19.
10. Городецька О.В. Захист психіки дитини-дошкільника від негативного впливу засобів масової комунікації. *Від медіаграмотності до медіакультури: стратегії, проблеми, перспективи: тези доповідей Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (27 квітня 2016 р.)*. Миколаїв. С. 17–19.

11. Григоренко О.І. Використання проєктивних методик у роботі з дітьми. *Психолог*. №18–19. Київ. 2020. С. 38–45.
12. Дозорець Л.В. Корекція агресивності у дошкільників. *Психолог*. №9. Київ. 2018. С. 44–46.
13. Драгун Я.Є., Косарева Г.В. Корекційно відновлювальна робота з дітьми дошкільного віку із сенсорною алалією. *Актуальні проблеми дошкільної та спеціальної освіти*. Чернівці. 2019. С. 59–61.
14. Дроздов О.Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості. Чернігів. 2019. 156 с.
15. Дронова О.С. Теоретико-прикладні засади профілактики та корекції агресивної поведінки неповнолітніх. *Практична психологія та соціальна робота*. №7. Суми. 2021. С. 57–60.
16. Євтушенко І.В. Страх та агресія як деструктивні прояви психіки. *Психологія*. №. 21. Київ. 2020. С. 15–23.
17. Запужляк О.З. Особливості агресії акцентуйованих підлітків. *Проблеми загальної і педагогічної психології*. Т. 5. Вип. 1. Вінниця. 2021. С. 152–157.
18. Іванова В.В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. *Практична психологія і соціальна робота*. №5. 2020. Суми. С. 14–16.
19. Іванчук С.С. Виховання у дітей старшого дошкільного віку основ культури споживання. Київ. 2018. 310 с.
20. Ігнат'єва О.В. Особливості агресивної поведінки молодших школярів. *Психологія молодшого школяра*. Житомир: Рута. 2020. С. 56–60.
21. Казаннікова К.О. Психологічний супровід агресивної. Проблеми сучасної педагогічної освіти. *Педагогіка і психологія*. 39(3). 2018. С. 8–10.
22. Калиниченко І.Д., Колесник А.А. Оцінка показників уваги у дітей дошкільного віку з різним рівнем довільної оперативної пам'яті. *Вісник Одеського національного університету. Біологія*. Т. 25. №. 2 (47). Одеса. 2020. С. 163–172.

23. Капустюк О.К. Простір арт-терапії: не все так просто, як здається. *Практичний психолог: дитячий садок, школа*. № 4. 2019. Львів. С. 4–9.
24. Климчук В.О. Кластерний аналіз: використання у психологічних дослідженнях. *Практична психологія та соціальна робота*. №34. Суми. 2018. С. 30–36.
25. Кльоц Л.Д. Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх і молоді. *Практична психологія та соціальна робота*. №6. Суми. 2019. С. 19–25.
26. Ларіна Т.О. Соціально-психологічні передумови аутоагресивної поведінки молоді. Автореферат дисертації кандидата наук. Київ. 2018. 18 с.
27. Лящ О.П. Роль сім'ї у становленні деструктивних агресивних проявів учнів. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. Київ. № 6. 2018. С. 194–200.
28. Лящук Л.К. Програма курсу корекційних занять зі зниження агресії у дітей. *Психолог*. №30/32. 2018. С. 24–28.
29. Методика «Руки» (Е. Вагнер) URL: <http://surl.li/gduji> (дата звернення 15.02.2023).
30. Методика «Шкала агресивності» (П. Орпінас, Р. Франковські). URL: <http://surl.li/fdkml> (дата звернення 16.02.2023).
31. Пугач Л.М. Зрозуміти і підтримати. Програма занять психологічної підтримки дітей, схильних до агресії. *Психолог*. №6. 2021. С. 22–26.
32. Руденко А.І. Ігри і казки, які лікують. Харків. «Основа». 2021. 208 с.
33. Савельєва Н.В. Методики ведення тренінгу. Курс для практичних психологів та соціальних педагогів. *Психолог*. №34. 2020. Київ. С. 21–25.
34. Самооцінки емоційних станів «Термометр» Н.П. Фетіскіна. URL: <http://surl.li/gdukh> (дата звернення 16.02.2023).
35. Серєда І.Г. Використання технології арт-терапії в корекційно-виховній роботі. *Інноваційна педагогіка*. №10. Харків. 2021. С. 63–66.

36. Стреж Л.Т. Пластичні матеріали в роботі з дітьми. Київ: Освіта. 2021. 152 с.
37. Ткачук А.Д. Агресія як форма прояву девіантної. *Психолог.* №16. Київ. 2018. С. 17–18.
38. Філімошкіна Н.К. Маленький агресор: 9 відповідей вихователю. *Практичний психолог. Дитячий садок.* Вип.12. Вінниця. 2019. С. 36–39.
39. Ясеник, Л. і Гарднер, К. Модель розмірів ігрової терапії: Посібник із прийняття рішень для інтегративних ігрових терапевтів. США: Kingsley Publishers. 2012. С. 56 – 60.
40. Браттон С. К., Рей Д., Рейн Т. та Джонс К. (2005). Ефективність ігрової терапії з дітьми: метааналітичний огляд результатів лікування. *Професійна психологія: дослідження та практика*, 36(4), 376-390.
41. Шкала прямої та непрямой агресії (К. Б'єрквіст). URL: <http://surl.li/gduln> (дата звернення 15.02.2023).
42. Alomyan H. The impact of distance learning on the psychology and learning of university students during the covid-19 pandemic. *International Journal of Instruction*, 14(4). 2021.
43. Alpert W., Kenneth A. Couch and Oskar R. Harmon. A Randomized Assessment of Online Learning. *American Economic Review*, 2020. 106 s.
44. Bartley S. Evaluating the Cost Effectiveness of Online and Face-to- Face Instruction. 2020.
45. Batson CD. *Altruism in Humans*. Oxford University Press. 2021.
46. Billings D. Distance Learning in Nursing. *Seminars in Oncology Nursing*, 17(1), 2021. P. 12–14.
47. Bird Kelli A., Castleman Benjamin L., Lohner Gabrielle. Negative Impacts from the Shift to Online Learning during the COVID-19 Crisis: Evidence from a Statewide Community College System. 2020. 33 s.
48. Bower G., Bootzin R., Zajonc R. *Principles of Psychology Today. Trait Theories*. Random House. Ney York, 2020. P. 381–382.
49. Britt, R. Online education: A survey of faculty and students. *Radiologic*

Technology, 77(3), 2021. P. 183–190.

50. Cardaciotto L. The assessment of present-moment awareness and acceptance: The Philadelphia mindfulness scale. *Assessment*. 2018. Vol. 15(2). 204s.

51. Carr A. Evidence for the efficacy and effectiveness of systemic family therapy. In: Wampler KS, McWey LM, eds. *The Handbook of Systemic Family Therapy*. 1st ed. Wiley. 2020. P. 119–146.

52. Chickering, A.W. and Gamson, Z.F. Seven principles for good practice in undergraduate education. *AAHE Bulletin*, 39(7), 1987. P. 3–7.

53. Compas B., Connor-Smith J. Coping with stress during childhood and adolescence: Problems, progress, and potential in theory and research // *Psychological Bulletin*. 2019. Vol. 127. N 1. P. 87–127.

54. Cramer P. Defense mechanisms and Coping strategies: What's the difference? 2018. P. 638–646.

55. Creswell J. Mindfulness Interventions. *Annual Review of Psychology*. 2018. Vol. 68. P. 240–251.

56. David J., Suls J. Coping efforts in daily life: Role of big five traits and problem appraisals. 2019. Vol. 67. 300 s.

57. Endler N., Parker J. Assessment of Multidimensional Coping Task, Emotion and avoidance Strategies // *Psychological Assessment*. 2020. Vol. 243 s.

58. Erikson K. *New Species of Trouble : Explorations in Disaster, Trauma, and Community*. NY. 2020.

59. Figley C.R. Traumatic stress the role of the family and social support system. *Trauma and its wake*. V. 2nd. NY. 2021.

60. Figley, C. *Trauma and its wake*. Vol. 2. New York : Brunner / Mazel. 2021.

61. Goodwin J. The etiology of combat-related PTSD. In: Williams T. (Ed). *Posttraumatic stress disorder : a handbook for clinicians*. Cincinnati : DC DAV. 2020.

62. Greenberger E., Steinberg L. *When teenagers work. The psychological and social costs of adolescent employment*. N.Y. Basic Books. 2020.

63. Greenglass E. Work stress, coping and social support: Implications for women's occupational well-being. 2021.
64. Hahn S. The effects of locus of control on daily exposure, coping and reactivity to work interpersonal stressors: A diary study. 2021.
65. Inkeles A., Leidermn H. An approach to the study of psychosocial maturity // International Journal of Comparative. 2020.
66. Kohlberg L. Essays in Moral Development. Vol. II. The psychology of moral development. N.Y.: Harper & Row. 2019.
67. Levinson D. The seasons of a man's life. New York. Knopf. 2021.
68. Loevinger J. Stages of personality development // Handbook of Personality Psychology / eds. By R. Hogan, J. Johnson & S. Briggs. San Diego: Academic Press. 2021.
69. Marcia J. Identity in adolescence // Handbook of adolescence psychology / ed. By J. Adelson. NY: Wiley. 2019.
70. Mead G.H. The philosophy of the present / ed. By A. Murphy. Chicago. 2021.
71. Miller P., Ingham J., Davidson S. Live events, symptoms and social support. 2020.
72. Moos R. Life transitions and crises: A conceptual overview. *Coping with life crises: An integrated approach*. New York: Plenum, 2020. P. 28–33.
73. Moss R., Schaeffer J. Life transitions and crises. New York. 2021.
74. Oyserman D. Self-Concept and Identity // The Blackwell Handbook of Social Psychology. Intraindividual Processes / ed. By A. Tesser and N. Schwarz. L. Blackwell Publishings. 2018. 312 s.
75. Pargament K. The Psychology of Religion and Coping: Theory, research, practice. New York: The Guildford Press. 2019.
76. Rodgers C. Empatic: an unappreciated way of being. The Counseling Psychology st. 2020. 123 s.
77. Rush S. Mindfulness-Based Stress Reduction as a Stress Management

Intervention for Cancer Care: A Systematic Review. *Journal of Evidence-Based Complementary & Alternative Medicine*. 2021. Vol. 3 (August). P. 210–219.

78. Schwartz R. Internal Family Systems Therapy. *The Family Journal*. 2021. Vol. 4 (3). P. 268–277.

79. Sharma M. Mindfulness-based stress reduction as a stress management intervention for healthy individuals: a systematic review. *Journal of Evidence-Based Complementary & Alternative Medicine*. 2021. Vol.19 (4). P. 271–286.

80. Spielberger C. Assessment of emotional states and personality traits: measuring psychological vital signs. *European Psychologist*. 2019. Vol. 11(4). P. 297–303.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Самооцінки емоційних станів «Термометр» Н.П. Фетіскіна

Методика розроблена Н.П. Фетіскін і призначена для виявлення емоційних станів «тут і зараз». Вона може використовуватися у процесі навчальних занять і трудової діяльності. Перевагою методики є швидка фіксація станів в їх динаміці.

Мета: визначення емоційного стану особистості та колективу.

Теоретичне підґрунтя. Методика розроблена і призначена для виявлення емоційних станів «тут і зараз». Вона може використовуватися в процесі навчальних занять і трудової діяльності. Перевагою методики є швидка фіксація станів в їх динаміці.

Інструкція. Перед вами на бланку зображений медичний градусник, на якому є кілька шкал, відповідних тому або іншому емоційному стану. Розподілу на шкалах відповідають тому чи іншого рівня вашого стану. Виберіть ту шкалу, яка найбільшою мірою відповідає вашому стану в даний момент, і позначте будь-яким знаком на цій шкалі градусника «температуру» наявного в даний момент стану.

Включення декількох станів в один градусник пов'язано з їх великою різноманітністю, відсутністю можливості їх суміщення та мінливістю станів у психічній діяльності людини. Подібно температурі тіла ЕС коливається протягом доби, залежить від стану організму, самопочуття в колективі, особливостей діяльності (успіхів-неуспіхів, одноманітності...). При визначенні свого настрою спочатку почитайте назви станів, що розташовані у правій частині градусника та виберіть той з них, який у більшій мірі переважає у Вас. Після цього оцініть ступінь його вираженості від «низької» до «дуже високої», розташованих вздовж градусника, по наростанню від ртутної до «верхньої»

частини. Після цього поставте точку у відповідній зоні градусника навпроти Вашого стану у момент вимірювання.

Шкали термометра відповідають наступним станам: захопленому, радісному, світлому (приємному); спокійного, врівноваженого; байдужому, нудному, дрімотному; роздратованому, пересиченому (Рис. 1).

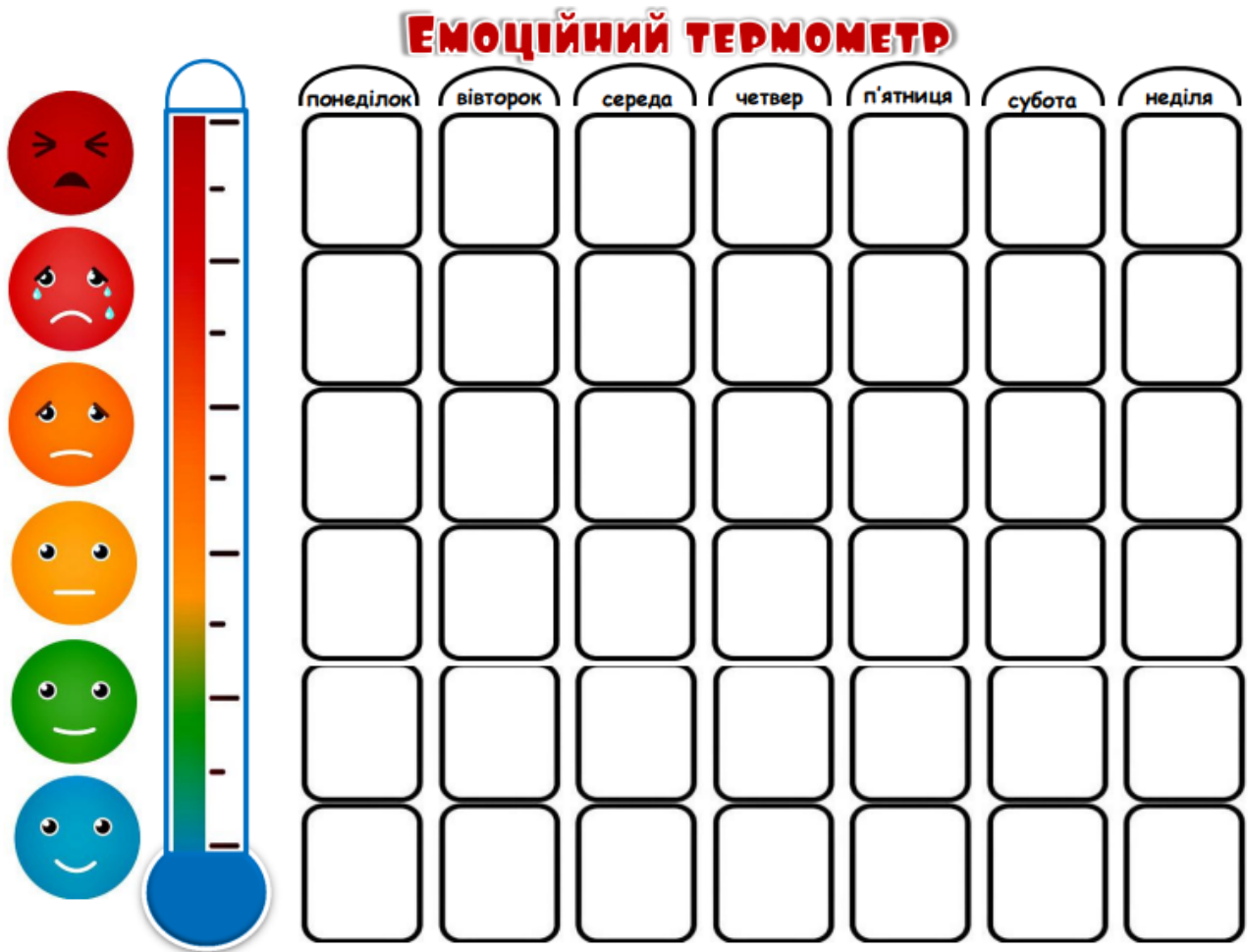

Рис. 1. Стимульний матеріал

Інтерпретація даних. Розташування знака до 36 градусів відповідає слабкою вираженості стану, від 36 до 37 градусів – середньої вираженості стану, від 37 до 38 градусів – високою вираженості, а від 38 до 39 градусів – дуже високою вираженості даного емоційного стану.

Методика «Шкала агресивності» (П. Орпінас, Р. Франковські)

Інструкція. Дайте, будь-ласка, відповідь, як часто ви здійснювали перераховані нижче дії стосовно однокласників або інших дітей. Свої відповіді обведіть кружечком.

№ з/п	Твердження	Протягом останніх 7 днів						
		0 разів	1 раз	2 рази	3 рази	4 рази	5 разів	6 і > разів
1	Я дразнив інших учнів, щоб розсердити їх	0	1	2	3	4	5	6+
2	Я був сердитим більшу частину дня	0	1	2	3	4	5	6+
3	Я давав, здачу дітям, які намагалися вдарити мене першими	0	1	2	3	4	5	6+
4	Я говорив про інших дітей таке, що мої слова викликали сміх оточуючих	0	1	2	3	4	5	6+
5	Я підбивав інших дітей до бійки	0	1	2	3	4	5	6+
6	Я сильно штовхав інших дітей	0	1	2	3	4	5	6+
7	Я легко сердився на інших дітей	0	1	2	3	4	5	6+
8	Я затіяв, бійку бо був сердитий	0	1	2	3	4	5	6+
9	Я бив кулаком або копав ногою когось	0	1	2	3	4	5	6+
10	Я обзивав інших дітей	0	1	2	3	4	5	6+
11	Я погрожував травмувати або вдарити когось	0	1	2	3	4	5	6+

Методика «Шкала прямої та непрямой агресії» (К. Б'єрквіст)

Інструкція. Необхідно обвести відповіді до ключа:

0 – ніколи

1 – рідко

2 – іноді

3 – часто

4 – дуже часто

Тестовий матеріал

№ з/п	Твердження	ніколи	рідко	іноді	часто	дуже часто
1	Б'є інших	0	1	2	3	4
2	Не приймає до себе у компанію	0	1	2	3	4
3	Кричить на іншого чи сперечається	0	1	2	3	4
4	Дружить з іншими через помсту	0	1	2	3	4
5	Штовхає або б'є іншого	0	1	2	3	4
6	Не звертає уваги на дітей	0	1	2	3	4
7	Ображає інших дітей	0	1	2	3	4
8	Обговорює з іншими того на кого ображається	0	1	2	3	4
9	Ставить «підніжки»	0	1	2	3	4
10	Намовляє на інших, говорить погано про них	0	1	2	3	4
11	Каже, що планує когось образити	0	1	2	3	4
12	Планує завдати комусь шкоди	0	1	2	3	4
13	Штовхається (задирається)	0	1	2	3	4
14	Говорить про іншого «за його спиною»	0	1	2	3	4

15	Вживає нецензурну лексику	0	1	2	3	4
16	Пропонує іншим дітям «Давайте не будемо з ним товаришувати!»	0	1	2	3	4
17	Забирає щось у інших дітей	0	1	2	3	4
18	Розповідає секрети інших дітей	0	1	2	3	4
19	Дражниться	0	1	2	3	4
20	Пише або малює образливі речі	0	1	2	3	4
21	Штовхає інших на підлогу	0	1	2	3	4
22	Засуджує зачіску чи зовнішній вигляд інших дітей	0	1	2	3	4
23	Смикає за волосся чи одяг інших дітей	0	1	2	3	4
24	Підмовляє дітей проти того, на кого має образу (сердиться)	0	1	2	3	4

Ключ:

- фізична агресія – пункти 1, 5, 9, 13, 17, 21, 23;
- вербальна агресія – пункти 3, 7, 11, 15, 19;
- непряма агресія – пункти 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24.

Методика «Руки» (Е. Вагнер)

Інструкція до тесту. «Уважно розгляньте запропоновані Вам зображення і скажіть, що, на Вашу думку, робить ця рука?»

Якщо досліджуваний вагається з відповіддю, йому пропонується запитання: «Як Ви думаєте, що робить людина, якій належить ця рука? На що здатна людина з такою рукою? Назвіть всі варіанти, які можете собі уявити». Стимульний матеріал – стандартні 9 зображень кисті руки і одна без зображення, при показі якої просять уявити кисть руки і описати її уявні дії.

Зображення пред'являються в певній послідовності і положенні. При нечіткій і двозначній відповіді просять пояснень, запитують: «Добре, а що ще?», Але не нав'язують жодних специфічних відповідей. Якщо експериментатор відчуває, що його дії зустрічають опір, рекомендується перейти до іншої картки. Тримати малюнок-картку можна в будь-якому положенні.

Число варіантів відповідей по картці не обмежується. Бажано отримати чотири варіанти відповідей. Якщо кількість відповідей менша, уточніть, чи немає бажання ще що-небудь сказати щодо даного зображення руки, а в протоколі, наприклад, при єдиному варіанті відповіді проставляється його значення зі знаком *4, тобто ця єдина безальтернативна відповідь оцінюється в чотири бали замість одного. Важливо у всіх можливих випадках (якщо досліджуваний не виражає протесту) максимально знижувати невизначеність відповіді, наповнювати змістом висловлювання типу «хтось, щось, комусь» і т.п.

Обробка результатів

Всі відповіді фіксуються в протоколі. Крім запису відповідей реєструється положення, в якому досліджуваний тримає картку, а також час з моменту пред'явлення стимулу до початку відповіді.

При обробці отриманих результатів кожен відповідь досліджуваного відносять до однієї з 11 категорій.

У протоколі зазначається: У першій колонці вказують номер картки. У другій – дається час першої реакції на картку в секундах. У третій – наводяться всі відповіді досліджуваного. У четвертій – результати категоризації відповідей. Якщо експериментатору доводиться звертатися до досліджуваного з уточненнями – це позначається (ут). Після категоризації підраховується число висловлювань в кожній категорії

Максимальна кількість балів, яку може набрати досліджуваний, враховуючи, що він дає по чотири відповіді на кожен картку – 40. Однак він може давати більше відповідей по одних категоріях і менше по інших.

Відповіді, що відносяться до категорій «Агресія» і «Вказівка», розглядаються: як пов'язані з готовністю досліджуваного до вищого прояву агресивності, небажанням пристосуватися до оточення.

Категорії відповідей: «Страх», «Емоційність», «Комунікація» і «Залежність» відображають тенденцію до дії, спрямовану на пристосування до соціального середовища; при цьому ймовірність агресивної поведінки незначна.

Відповіді, що відносяться до категорій «Демонстративність» і «Інвалідність», при оцінці ймовірності агресивних проявів не враховуються, тому їх роль в даній області поведінки непостійна. Ці відповіді можуть лише уточнювати мотиви агресивної поведінки.

Категорії «Активна безособовість» і «Пасивна безособовість» в аналізі також не беруть участь, так як їх вплив на агресивність поведінки неоднозначна.

Більш змістовну інформацію можна отримати при аналізі питомої ваги і місця агресивних тенденцій в загальній системі диспозицій. Інформаційною в плані прогнозу агресивної поведінки є частка відповідей в категорії «Агресія» по відношенню до сумарної кількості відповідей в категоріях, що враховуються при підрахунку сумарного балу. Таким чином, 2-3 агресивних відповіді при повній відсутності відповідей типу соціальної кооперації говорять про великий

рівень ворожості, ніж безліч таких відповідей на тлі ще більшої кількості установок на доброзичливу міжособистісну взаємодію.

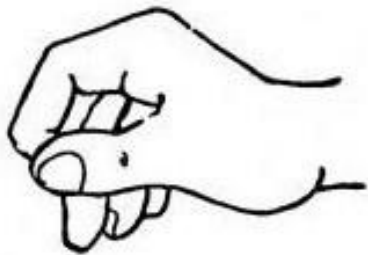
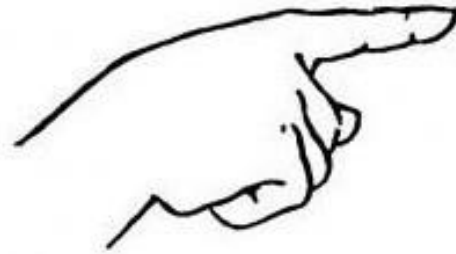
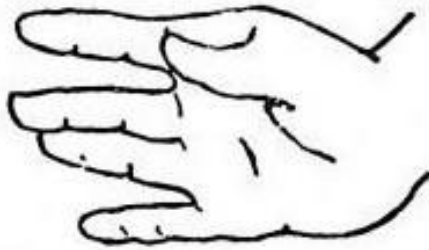
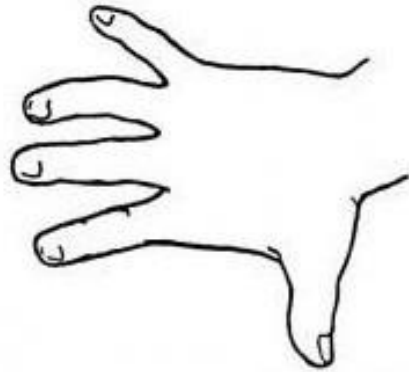
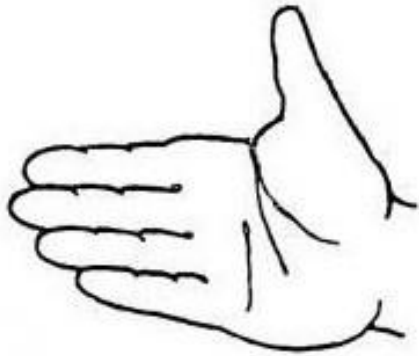

Схема спостереження за поведінкою дитини

ПІ дитини _____ Вік _____
 Заповнив _____ Дата заповнення _____

Підкресліть порушення поведінки, які часто спостерігаються у дитини; додайте не зазначені в переліку

Характер порушень поведінки		У чому конкретно проявляється дане порушення
Агресивність	фізична	ламає іграшки або споруди, рве книги, дитина штовхає однолітка, проходячи вдаряє зустрічних, кусається, плюється.
	прихована	щипає інших, говорить образливі слова, каже нецензурні слова, коли не чує дорослий.
	вербальна	лається, каже образливі слова, каже нецензурні слова в присутності дорослого.
	у вигляді загрози:	замахується, але не вдаряє, лякає інших дітей.
	у міміці	стискає губи, червоніє, блідне, стискає кулаки.
	як реакція на обмеження	пручається при спробі утримати його від агресивних дій; перешкода стимулює агресивну поведінку.
	спрямована на себе	кусає себе, щипає себе, просить себе вдарити, покарати.
Запальність	у фізичних діях	несподівано для всіх кидає іграшки, може розірвати посібник, книгу, плюнути
	у мовленні	може несподівано грубо відповісти, сказати нецензурне слово.
Негативізм на заняттях	у фізичних діях	робить все навпаки, з працею включається в колективну гру.
	відмови	відмовляється навіть від цікавої для всіх діяльності.
	у мовленні	каже часто слова «не хочу», «не буду», «ні».
Демонстративність	у рухах	відвертається спиною; перебільшує рухи
	як орієнтація на власний стан і поведінку	прагне звернути на себе увагу на шкоду організації заняття, роблячи щось навпаки, спостерігає за реакцією оточуючих і т.п.
Вразливість (емоційна нестійкість)	як реакція на перешкоду	ображається при програві в грі.
	у міміці	невдоволений вираз обличчя, сльози.
	реакція на оцінку інших:	болісно реагує на зауваження, болісно реагує на підвищення голосу.
Конфліктність	активна / реактивна	сам провокує конфлікт / відповідає конфліктно на конфліктну ситуацію (дії з боку інших).
	внаслідок егоцентризму	не враховує інтересів і бажань однолітків.
	як недостатність досвіду	не може побудувати відносини в грі, в спільну діяльність.
	внаслідок труднощі перемикавання	не поступається іграшки.
Емоційна відгородженість	як відцентрована тенденція	коли всі діти разом, прагне усамітнитися.
	емоційна	входить в приміщення і відразу йде до іграшок, зайнятий

	поглинання діями	своєю справою, не звертаючи уваги на оточуючих.
	особливості мовної поведінки	не використовує мову як засіб спілкування, коли говорить, то мова не звернена до співрозмовника.
	псевдоглухота	не виконує прохання, хоча чує і розуміє звернену мову, не реагує на перехід зі звичайної мови на шепіт.
	зоровий контакт	уникає дивитися в очі і в обличчя співрозмовнику, може закривати очі.
«Дурашливість»	у фізичних діях і в міміці	передражняє руху інших.
	реакція на зауваження	реагує сміхом на зауваження дорослого, похвала або осуд не роблять значно зміни в поведінці.
Нерішучість	у фізичних діях	боїться стрибнути з піднесення вниз.
	у соціальних відносинах з іншими	уникає ситуації усного опитування, не відповідає, хоча знає відповідь, відмовляється від провідних ролей в іграх.
	у промові	використовує слова «не знаю», «може бути», «важко сказати», не відповідає на питання, хоча знає відповідь.
	реакція на новизну	в ситуації новизни дитина проявляє гальмівні реакції, менш варіативної поведінку, ніж у звичній ситуації.
Страхи	конкретні	страх пилососа, собаки, темряви, від поривів вітру, грози і т.п.
	реакція на новизну	боїться входити в нове приміщення.
	соціальні	страх нових людей, страх публічного виступу, страх залишитися одному.
Тривога	у міміці	блукаючий, відсторонений погляд.
	у мовленні	дитина не може пояснити причини зникаючої поведінки, тривоги.
	у рухах:	несподівано здригається, обережно ходить.
	у взаєминах:	спить разом з батьками, прагне бути ближче до дорослого
Скутість	у рухах	рухово скутий.
	у мовленні	затинається. Реакція на новизну: незграбний у новій ситуації.
Загальмованість	у пізнавальної активності	не знає чим зайнятися.
	у зоровому сприйнятті	бездіяльно дивиться на всі боки.
	у промові	каже занадто тихо.
	час реакції	темп дій уповільнений; при виконанні дій за сигналом запізнюється.
Егоцентричність	ставлення до себе	вважає, що все для нього (іграшки, цукерки тощо).
	взаємовідносини	нав'язує іншим свої ігри або бажання.
	у мовленні	часто використовує в мовленні займенник «Я».
Уникнення розумових зусиль	вільна діяльність	не дивиться мультики, самостійно не грає в розвиваючі ігри за віком.
	організовані заняття	швидко втомлюється від доступного за віком розумового завдання (на порівняння, узагальнення, дія за зразком і т.п.)
Дефіцит уваги	Зосередженість	дивиться на всі боки на занятті.
	зміст допомоги дитині	доводиться кілька разів словесно повторювати завдання, потрібне поєднання слова і показу способів дій.
	у мовленні	перепитує умови виконання завдання і т.п.
Рухове розгальмування (гіперактивність)	планування дій	поспішно планує власні дії.
	темп дій	темп прискорити, кількість дій надлишково (багато зайвих рухів), діє раніше домовленого сигналу.

	тривалість стримування гіперактивності	встає в першій половині заняття, коли інші діти ще сидять.
	тривалість оволодіння станом	швидко збуджується і повільно заспокоюється від галасливої гри.
Мовне розгальмування	гучність мови:	каже занадто голосно, не може говорити звичайною силою голосу, не контролює гучність мови.
	темп мовлення:	темп прискорити, каже захлинаючись.
	соціальні відносини:	перемовляється на заняттях, не дивлячись на зауваження дорослого.
Не розуміння складних словесних конструкцій	Плутає або пропускає послідовність дій за словесною інструкцією дорослого.	
Не розуміння простих словесних конструкцій	Орієнтується на наочний зразок поведінки або дій дорослого, а не на пояснення завдання.	
«Застрягаюча» поведінка	у рухах	малює багаторазово повторювані елементи.
	у мовленні	повторює багато разів одну й ту ж фразу.
	взаємовідносини	нав'язливий в спілкуванні, привертає до себе увагу, повторює одну й ту ж прохання.
	почуття і емоції	застряє на образі
	труднощі перемикання	насилу перемикається.
Працездатність	розумова	швидко втомлюється від завдання, що вимагає розумової активності, втомлюється, коли читають книгу, втомлюється на першій частині заняття.
	фізична	втомлюється від фізичного навантаження, на прогулянці, потрібно варіювання складності завдання не потребує розумових зусиль, працездатність коливається протягом дня (чергування підвищеної і зниженої), втрачає працездатність у першій третині заняття.

Додаткова інформація

Результати за методиками емпіричної частини дослідження

№ з/п	Стать	«Самооцінки емоційних станів «Термометр» Н.П. Фетіскіна										Шкала прямої та непрямой агресії (К.Б'єрквест)			Методика «Руки» (Е. Вагнер)	Методика «Шкала агресивності» (П. Орпінас, Р. Франковські)			
		тривожний	радісний	світлий	спокійний	врівноважений	байдужий	сумний	дрімотний	знервований	пересичений	фізичка агресія	вербальна агресія	непряма агресія		фізичка агресія	вербальна агресія	непряма агресія	індекс агресії
1	2	36	36	36	36	36	36	36	36	37	36	2	2	1	15	1	2	2	4
2	1	37	37	38	39	39	38	38	38	38	39	0	1	1	25	2	4	2	2
3	2	38	39	37	37	38	37	37	37	36	38	2	3	2	26	2	4	2	4
4	2	37	39	37	37	37	37	37	37	37	37	0	1	0	40	4	4	4	2
5	2	36	37	36	36	36	38	36	36	36	36	2	4	4	25	2	2	4	2
6	1	38	37	38	39	39	39	38	38	38	39	4	3	1	15	4	4	2	4
7	2	38	38	37	37	38	37	37	37	37	38	1	2	2	25	4	2	4	2
8	2	37	37	38	38	37	37	36	37	37	37	0	1	0	25	4	2	4	2
9	1	36	36	38	38	38	38	38	38	36	38	2	4	4	26	1	4	4	4
10	2	38	39	39	39	39	39	39	37	36	39	4	4	1	40	4	4	2	4
11	1	37	37	38	39	37	37	37	36	37	37	2	2	2	15	2	2	4	2

Продовження таблиці 1.

12	1	36	38	39	39	39	38	36	37	37	39	2	3	1	25	4	4	4	4
13	1	36	36	38	38	37	37	37	39	39	37	1	3	0	25	2	2	2	4
14	2	38	38	37	37	36	37	37	37	36	36	0	1	1	25	6	6	6	6
15	1	36	37	38	38	37	36	37	39	39	37	2	2	2	25	2	4	4	2
16	2	39	39	37	37	38	37	36	36	37	38	2	3	0	26	4	2	4	4
17	1	37	37	37	37	37	38	38	38	36	37	2	2	1	25	1	6	2	2
18	1	36	36	38	39	39	39	39	39	39	39	4	4	4	40	6	2	4	4
19	2	39	39	37	36	36	37	37	37	37	36	0	2	2	25	2	4	6	2
20	1	37	38	37	37	38	38	38	38	38	38	2	3	0	26	2	2	4	2
21	2	36	37	38	38	39	37	39	39	38	39	0	1	1	25	4	4	2	4
22	1	39	39	37	38	37	39	36	37	37	37	0	1	2	25	2	2	4	2
23	2	37	37	37	37	36	37	39	37	37	36	1	2	2	40	6	6	4	2
24	1	36	37	38	39	39	38	38	38	38	39	1	0	0	25	4	2	2	4
25	1	37	37	38	39	37	37	37	37	37	37	0	1	1	26	2	4	4	2
26	2	36	37	38	38	38	37	37	37	37	38	2	2	1	25	6	2	4	4
27	1	37	39	37	37	37	38	38	38	36	37	1	2	0	25	4	2	2	4
28	2	36	38	37	38	38	37	37	37	37	38	2	2	1	26	2	4	4	4
29	2	39	39	37	37	37	38	38	39	38	37	2	2	0	25	6	2	2	4
30	2	37	39	37	38	38	37	37	37	37	38	4	4	4	25	2	4	2	2

*1 – хлопчики, 2 – дівчата